

1-nji synag sowalnamasy

1)Filosofiýa ylym hökmünde onuň wezipeleri,maksady we ähmiýeti: Filosofiýanyň wezipesi ähliumumy barlyga akyl ýetirmekden ybaratdyr. Ol bolsa ebedi üýtgeýär we ösýär, bir hál ýagdaýdan başga ýagdaýa geçýär diri zat ölýär, öli zat janla öwrülýär diýip beýik filosof hasap edipdir. Bu garaýyşlarda dialektiki pikir ýöretmegiň barlygy äsgärdi. Bizniň döwrümizde welin filosofiýanyň wezipesine dürli hili garaýarlar. Häzirki filosoflaryň köpüsi ony dünýä akyl ýetirmekligiň çäginde daşary çykarýarlar. “Filosofiýa özüniň akyl ýetirmekliginiň içki baglanyşygyny dünýäde däl-de, adamda gözlemeli” diýip XX asyryň başynda nemes alymy *W.Dilteý* (1833-1911 ýý) aýdypdyr. Fransuz filosofy *A.Kamyýu* (1913-1960 ýý) filosofiýa adamyň öz şahsy meselelerini çözmekligiň gömüşi hökmünde garaýar: “Ýaşayşyň, onuň çylşyrymly ýolundan geçmeklige mynasyplygyny çözmeklik filosofiýanyň iň düýpli meselesi. Galanlary bolsa – dünýäniň üç ölçegi barmy, paýhas dokuz ýa-da on ölçegden ugur alýarmy – ikinji derejeli meseleler”. Birnäçe filosoflar filosofiýany sungata ýakynlaşdyrýarlar. Ispan filosofy *M.Unamuno* (1864-1936 ýý): “...filosofiýa ylymdan sygyryete has ýakyn. Haýsy hem bolsa bir döwürde takyk ylymlaryň gazananlaryny soňuna çenli jemleýän görmüşde oýlanylýan ähli filosofiki ulgamlar awtoryň bar ruhy duýgylarynyň doly aňladylmasy bolan ulgamlardan has az manyly görünýärler” diýip belleýär.

2)Materiýanyň gurluşy ýüze çykyş formalary:

(16/2 bar)

3)Raýat jemgyýeti: Raýat jemgyýeti baradaky ideýa öz gözbaşyny antiki döwürden alyp gaýdýar. Rimli akylýar *Mark Tulliy Siseron* (b.e.öňki 106-43 ý) raýatyň ýönekeý, durmuşy meselelerden başga zada eli ýetmeýän adamdan tapawudyna ünsi çekipdir. Soňra bu meseläniň üstünde *T.Gobbs, Dž.Lokk, G.Gegel, K.Marks* we başgalar işleýärler. Häzirki döwürde raýat jemgyýeti syýasy häkimiýetden aýrallykda hereket edýän we soňka täsir etmäge ukyply jemgyýetçilik edaralaryň we jemgyýetçilik guramalaryň toplumy hökmünde göz önüne getirilýär.*M.Weberiň* pikirler akymynda raýat jemgyýeti hakykylykdan has daşda bolan akyl ýetiriş abstraksiýasy, ideal tip bolýar. Raýat jemgyýeti örän çylşyrymly baglanyşyklaryň we düzümleriň ulgamydyr. Raýat jemgyýeti döwletiň garamagyndan daşarky, oňa goşulýsmaýan şahsara gatnaşyklarynyň ählisiniň öz içine alýan ýaly-da ol adamlaryň hem-de birleşmeleriň her günki işleglerini amal edýän, döwlete bagly bolmadyk jemgyýetçilik edaralarynyň giňişleýin ulgamyny hem özünde jemleýär. Raýat jemgyýetinde döwlet täze derejä galýar. Adaty döwletiň ýerine raýatlar bilen kanun ýörelgeler esasynda gatnaşyga girýän raýat döwleti gelýär. Şeýle döwlete hukuk döwleti diýilýär. Raýat jemgyýeti – adam hukuklarynyň goraglylygynyň prinsipleriniň hereket edýän hukuk döwletiniň ulgamynda şaýan dürli şahslaryň birleşigidir.

2-nji synag sowalnamasy

1)Filosofiýa we dünýägaraýyş. Idealizm we matirializm hemde onuň görnükli wekilleri: Her bir filosofiýa dünýägaraýyş, ýagny bu ýerde dünýä we onda adamyň tutýan ornuna has umumy garaýyşlar bolýar. Ýöne bu ýagdaý her bir dünýägaraýyşy filosofiýa bolýandygyny aňlatmaýar. „Dünýägaraýyş“ düşüňjesi „filosofiýa“ düşüňjesinden giň. Bu bolsa birinjini ikinjini öz içine alýanlygyny görkezýär. „Miwe“ diýen düşüňjäniň almanam, üzüm, injirem we başgalaram öz içine alyşy kimin, „dünýägaraýyş“ düşüňjesini hem diňe filosofiýa bilen çäkläp bolmaýar. Ol öz içine başga-mifologiki, çeper, dini garaýyşlary hem alýar. Filosofiki oýlanyşyň häsiýetini açýan umumy soraglar hem bolýar. Şolaryň içinde ilki bilen, näme ilkinji: ruhmy ýa-da materiýa, ideallylykmy ýa-da materiallyk. Bu sowalyň çözülişi umuman barlyga düşüňşimiz bilen bagly bolýar, sebäbi ideallylyk we materiallyk onuň çetki häsiýetleri bolýarlar. Başga sözler bilen aýdylanda materiallyk we ideallylykdan başga barlykda hiç zat ýok. Ondan başga-da onuň çözüldine görä filosofiýanyň uly akymlyry bolan materializm we idealizm bölünip aýrylýarlar. Bu filosofiýanyň akyl ýetirmäniň usuly hökmünde açmaklyga esas döredýän düşüňjeleri we ýörelgeleri kesgitlemeklige kömek berýär.

Filosofiýa bu ugurlara özüniň dörän wagtyndan bäri bölünipdir. Belli nemes filosofy F.Şlegel (1772-1829 ýy) bu ugurlaryň klassiki kesgitlemesini berýär. „Materializm ähli zady materiýanyň üsti bilen düşündirýär, materiýany ähli zatlaryň ilkinji başlangyjy, çeşmesi hökmünde kabul edýär...Idealizm ähli zady ruhdan alyp gaýdýar, materiýanyň döreýişini ruhuň üsti bilen düşündirýär, ýa-da materiýany oňa bagly edýär“¹. Görşümüz ýaly „idealizm“ we „materializm“ düşüňjeleriň filosofiki manysyny adaty durmuşda olara berilýän manydan, ýagny materialist diýip maddy baýlyklara gyzyklyan adamy we idealist diýip päk, ruhy gymmatlyklara gözüklyan adamy göz önünde tutmaklykdan tapawutlandyrmaklyk zerur.

Materializm hem, idealizm hem öz ýüze çykyş görnüşleri boýunça bir sydyrgyn bolmaýarlar. Olaryň dürli görnüşleri bolýarlar. Bu ýerde biziň üçin olaryň özara täsiri baradaky mesele wajyp bolýar. Filosofiki ylmyň özboluşlygyna düşüňmeklik üçin kä halatlarda bu baglanyşygy aňlatmaklyk üçin ulanylýan çetki garaýyşlardan daşda durmaklyk gerek. Olaryň biri „materializm bilen idealizmiň arasynda elmydama barlyksyz göreş bolan“ diýen düşüňje. Beýleki biri „filosofiýanyň taryhy asla materializmiň idealizma garşy göreşi bolmandyr“. Biziň pikirimizçe şeýle „göreş“ gürüňsiz bolan. Ýöne şol bir wagtda-da filosofiýanyň ösüşini şol „göreşiň“ kesgitleändigi bilen ylalaşyp bolmaz. Bu akymlar belli bir filosofiki meseleleri çözmeklikde galtaşýan, hatda biri-biri bilen kesişýän ýerleri hem az bolmandyr. Mysal üçin, dünýä akyl ýetirmeklik meselesinde idealizm bilen materializmiň bileligi köplenç duýulýar. Olar bu meseläni çözüp bolýandygyny elmydama gorapdyrlar.

2)Sosial filosofiýa jemgyýet baradaky taglymatdyr: Ol jemgyýetiň ösüşini öwrenýär. Sosial filosofiýa sosiologiýadan tapawutlylykda sosiologiýa empiriki ylym bolup, sosial filosofiýa sosiologiki maglymatlary peýdalanylýan, ony umumylaşdyrýar we jemgyýetiň umumy kanunlaryny öwrenýär. Sosial filosofiýa, jemgyýet näme, onuň önünde adamyň borjy nämeden ybarat, diýen soraglara jogap berýär. Sosial filosofiýa taryh filosofiýasy bilen birlikde jemgyýetiň umumy ösüş kanunlaryny adamzadyň bütindünýä taryhynyň kanunlary esasynda jemgyýetçilik ylmlaryna daýanýan, öňi bilen sosiologiýa, ekonomika, politologiýa, etika, estetika ylmlarynyň netijelerini umumylaşdyryp jemgyýetiň, tebigatyň özara gatnaşyklary barada pikir ýöredýär. Şeýlelikde sosial we taryhy filosofiýanyň gysgaça ösüş taryhyna göz aýlamagy, zerur hasaplaýars. Sosial filosofiýanyň esasy wezipesini, onuň taryhy hadysalaryndan netije çykaryp, geljegi görmäge adamlara mümkinçilik bermekdir diýýär. Başga bir fransuz alymy Sen-simon (176-1825) öz önünde täze filosofiýany döretmegi wezipa edip goýupdyr. Ol täze filosofiýanyň esasy meselesi adam baradaky ylmy ösdürmegidir diýip hasaplaýar. Filosofiýa diňe teoretiki umymyşdyrýan ylym bolman, ol praktika üçin ugur alynýan ylymdyr. Täze filosofiýa durmuşy guramak üçin zerur diýip hasaplanýar. Sosial filosofiýanyň esasy meselesi adamlaryň barlygynyň we aňynyň özara täsiri baradaky sorag bolýar. Bu ýerde, bir tarapdan, adamlaryň maksatlary, delilleri, ykdysady, syýasy, ahlak we başga ýörelgeleri çykyş edýän bolsa, beýleki tarapdan olaryň ýaşayşynyň we hereketiniň obýektiw şertleri çykyş edýärler. Sosial filosofiýa jemgyýeti öwrenýän ylmlar bilen berk baglanyşykda bolýar, jemgyýeti häsiýetlendirmekde olaryň gazananlaryna esaslanýar. Şol bir wagtda-da onuň öz aýratynlygy bar. Sosial filosofiýa jemgyýeti bitewilikde öwrenýär we onuň ösüş aýratynlyklaryny hem-de hereketlendiriji güýçlerini ýüze çykarýar. Bu bolsa sosial filosofiýanyň özüne kysymdaş ylmlardan tapawutlanýanlygyny görkezýär.

3)Millet we onuň düýp manysy: Jemgyýetiň sosial strukturasyna iň wajyp orunlaryň biri adamlaryň milli aýratynlygy bilen tapawutlanýan toparlaryna degişlidir. Adamyň milli aýratynlygy onuň belli bir millete ýa-da halkyýete degişlilik bilen kesgitlenilýär. Ýer ýüzünde häzirkä döwürde milletleriň we halkyýetleriň 2000-den gowragy bar diýlip hasaplanýlar. Milletlere we halkyýetlere bilelikde alnanda, syýasy, ylmy dilde etniki umumylyklar diýilýär. Adamlaryň umumylyklarynyň taryhy formasy bolan etniki umumylyklara milletlerden we halkyýetlerden başga toparlar – uruglar, taýpalar we tireler hem degişli hasap edilýär. Milletler we halkyýetler taýpalara we tirelere garanyňda, has uly göwrümlü, aslynda olaryň birnäçeleriniň birleşmesi esasynda dörän umumylyklardyr Millet düşüňjesiniň ählumumy kabul edilen kesgitlemesi ýok. Emma muňa garamazdan, köplenç, millet diýlip belli bir çäkke ýaşayan, öz milli dili, milli medeniýeti (aýdym-sazy, amaly-haşam sungaty, edebi döredijiligi we ş.m.), milli döp-dessurlary, birmeňzeş özboluşly sosial-ykdysady durmuşy we milli aňy bilen tapawutlanýan, aýratyn hem, öz milli döwleti bolan halka aýdylýar.

3-nji synag sowalnamasy

1) Materýanyň, hereketiň giňişligi we wagtyň bitewligi: Giňişlik bilen wagtyň obýektiwdir. Olar adamlaryň aňyna garaşsyzlykda dowam edýärler we materiýalaýyn mredmetleriň hem-de hadysalaryň obýektiw häsýetleriniň we gatnaşyklarynyň jemini aňladýarlar. Adam alysdaky ýyldyz dünýälerinden ýaratlary Kabul edip alýar, milliardlarça ýyllap dowam edýän üýtgeýişleri barlaýar, sekundyň millionlardan bir ülsünde ýaşayan “elementar” böljelekleri öwrenýär we hemme ýerde giňişlik bilen wagtyň hereket edýän materiýanyň obýektiw formalary bolup hyzmat edýärler. Giňişlik bilen wagtyň materiýalaýyn proseslere garaşsyz ýaşap bilmez. Wagtdan we giňişlikden daşarda ýaşayan barlyk hakyndaky idealistic we dini düzgünleri tankyt edip, F.Engels edil giňişlikden daşardaky barlyk ýaly, wagtdan daşardaky barlyk hem tüýs baryp ýatan patarrakydyr diýip belläp geçipdir. Obýektiw dünýäde hereket edýän materiýadan başga hiç zat ýok, materiýa bolsa giňişlikdäkidən we wagtdakydan başga hili hereket edip bilmez.

Hereketiň tebigaty baradaky filosofik netijeleriň giňişlik bilen wagtyň düýp mazmunyna düşünmek üçin prinsipial ähmiýeti bar, giňişlik bilen wagtyň bolsa hereket bilen bir hatarda materiýanyň barlygynyň formalarydyr.

Giňişlik barada gürrüň edilende, biz adaty haýsydyr bir predmetiň belli biro run tutýandygyny, onuň üç ölçeginiň: uzynlygynyň, iniň, beýikliginiň bardygyny göz önünde tutýarys. Wagty biz wakalaryň başlangyjy ýa-da uzaklygy hökmünde häsýetlendirýäris. Filosofiya bolsa munuň bilen çäklenmeýär, ol giňişlik bilen wagtyň obýektiwligi hakyndaky, olaryň hereket edýän materiýa bilen baglanyşyklary hakyndaky meseleleri gözden geçirýär.

Giňişlik düşüňjesi materiýalaýyn obýektleriň bir wagtyň özünde ýaşamagyny we olaryň biri-birleri barasynda ýerleşişini aňladýar. Ähli materiýalaýyn predmetleriň we hadysalaryň giňişlikdäki uzalyjylygy, formasy we möçberleri bar. Özara içerki içerki baglanyşygy bolan materiýalaýyn prosesleriň biri-birine odnositel durnukly täsir ýetirmegi hökmündäki uzalyjylyga hereket edýän materiýanyň häsýetleri sebäp bolýar. Hil taýdan dürli materiýalaýyn obýektleriň giňişlikdäki baglanyşyklaryny we gatnaşyklaryny matematiki beýan edýär. Matematiki teoriýalar, matematiki apparat näçe çuň ösen bolsa, hakykatyň giňişlikdäki umumy häsýetleri şonça-da takyk suratlandyrylýar.

2) Ruh hakynda umumy düşüňje. Jan we ten. Olaryň birligi: . *Ruh* barada gürrüň edilende ilki bilen onuň materiýa bilen baglanyşyklydygyny, ýagny bu dünýäniň ruhy we maddy başlangyçlarynyň biri bolýanlygyny bellemek gerek. Şol baglanyşyk hem ähli – tebigat, jemgyýet we şahsyýet derejelerinde ýüze çykýar. Adam derejesinde ol baglanyşyk jan bilen teniň, olaryň birligi hökmünde aňlanylýar. Şonda akyldarlar teni adamyň tebigatdan bolan „meni“ bilen baglaşalar, jany onuň ruhdan bolan „meni“ bilen baglaýarlar. Ruh tebigatyň ähli derejelerine mahsus bolanlygy sebäpli jan hem bitewi-tutus häsiýete eýe bolup, hemme zatlaryň içki iteriji güýji bolup çykyş edýär. Ruhun adamyň hem içki dünýäsini düzüýänligi sebäpli, onuň manysyny açyp görkezmekligi şol dünýäniň filosofiyada ähli taraplaýyn derňelen aňdan başlalyň.

Aň özüne duýgulary, tolgunmalary, ýady, erki, hyýallary we pikirlenmeleri alýar. Olaryň birinji başisi adamyň psihikasyny düzüýärler. Pikirlenmä bolan ukyp adamyň artykmaçlygy bolup aňyň ähli böllekleri bilen aýrylmaz baglanyşykda bolýar. Ruhun many-mazmunyny açyp görkezmeklik üçin aňyň üç tarapyna garalyň. Olar: daş-töwerekdäki zatlar we hadysalara gönükdirilen aň; özüni, onda-da özüni başga bir zat hökmünde aňlaýan aň; takyk tolgunmalar bolup çykyş edýän aň. Ýokarda görkezilen aňyň yokarky iki tarapy filosofiyada ruh diýip atlandyrylýar. Aňyň bu ýerde görkezilen üçünji tarapy köňül (jan, ýürek) diýip atlandyrtlýar.

Zatlara we öz-özüne gönükdirilen aň pikirler, kesgitlemeler, daş töweregimizi gurşayan dünýä bilen iş salyşýar. Adam „ideal modelleriň“ kömegi bilen ikinji ideal dünýäni, „ikinci tebigaty“ döredýär. Ruhunda adam bu dünýäden ýokary galyp, älemiň kanunlaryna akyly ýetirip, olaryň kömegi bilen tehnika, tehnologiýalary döredýär, jaýlary gurýar, kosmosy özleşdirýär. Görşümiz ýaly, bu ýerde ruh we ruhy-ideal we maddy zadyň bitewiligi ýüze çykýar. Adam bu dünýäniň kanunlaryny açyp, olaryň esasynda tehniki we tehnologiýa çözümleriň nusgalaryny işläp düzüýär. Olaryň esasynda döran maşynlarda tehnologiýa desgalarda bu nusgalar maddylaşýarlar.

Jan, göwün, ýürek başga zat. *Jan* düýpli zat bolany sebäpli, ol adamy janly edýär. Dünýäniň kanunlaryna „akyllyna“ siňdirip, tehnologiýany emeli intellekt hem döredibem, işledibem biler. Öz gezeginde, eger adamyň göwni, ýüregi, jany bolmasa ol maşyn bolardy. Şeýle bolmanlygy hem gowy. Her bir täsirli zat adamyň ýüreginde ýer alýar. Aň üýtgeýär, ozalky ýagdaýyna gaýdyp gelmän, ähli bolan zatlary özünde göterýär. Göwnüň ýaşayşy barlygyny düýpgöter başga ölçegine eýe bolýar. Ol adamyň içki Meni bolup, güýçli tolgunmalary başdan geçirýär. Göwnüň ýaşayşy adamyň içki dünýäsinde ählitaraplaýyn şöhlelenýär.

Adamyň ozalky ýeten derejeleri ýa-da geljekde bolup biljek ýagdaýy, onuň ata-babalarynyň ýa-da geljekki nesilleriniň mümkinçilikleriniň ählisi, onuň göwnüniň ýaşayşynyň her bir pursatyna gatnaşýarlar. Şol pursatdan daşarky ýagdaýlarda adama aňam, bilimem elýeterli bolup bilmeýär.

3) Hukuk ideasy we syýasy häkimýet: . Bu meseläni “*hukuk*” sözüniň manysyny açyp görkezmekden başlalyň. Ilki bilen onuň iki manysyna ünsi çekeliň. Birinjiden, „*hukuk*“ sözi aýratyn adama bagly bolmadyk adamyň özüni alyp baryşynyň düzgün-nizamynyň bar bolan ulgamyny aňladýar. Oňa obýektiw hukuk diýilýär. Ikinjiden, bu düşüňje bilen adamyň haýsy hem bolsa bir zada dalaşmaklygy, bir zady talap edip bilmekligi aňladylýar. Bu subýektiw hukuk bolýar. Umuman bolsa hukugyň hakykylyk, dogruçylyk, adalatlylyk bilen baglanyşyklydygyny bellemeli. Ol adamy ýalandan, adalatsyzlykdan, eden-etdilikden gorayar. Eden-etdilik hukuga garşy duran zatlaryň umumy aňlatmasy bolýar. Hukuk we eden-etdilik bir ýere sygyşmaýarlar. Ýöne, jemgyýetde eden-etdiligem bar. Ony kim edýär? Elbetde, adamlar biri-birine deňişlilikde edýärler. Her bir jenaýat jenaýatkäriň öz pidasynda deňişlilikde eden-etdilik edýär. Ol öz islegine görä özüni alyp barmaklygyny, ýaşayşyny düzgünini pozýar. Häkimýetiň hem eden-etdilige ýol berýän pursatlary bar. Bu ýerde eden-etdilik diňe bir häkimýetiň özi tarapyndan kabul edilen kanunlary bozmaklygy bilen çäklenmän, eýsem, eden-etdilige ýol berýän kanunlary kabul edýänliginde bolýar. Has erbedi, haçanda eden-etdilik kanun esasynda aklanylýar, kanunda hukuk bilen gabat gelmeýän düzgünler kesgitlenýär. 1934-nji ýylyň 1-nji dekabrynda sowet häkimýeti tarapyndan kanunçylyk güýjüne eýe bolan „halk duşmanlary“ bilen göreş barada karar kabul edilýär. Ol kanun adamy özüni goramaklyga we kazyýetiň kararyny arz etmeklige bolan

hukuklardan mahrum etdi, sud derňewiniň açyklygy ýok edildi. Bu karar ýurtda adam hukuklarynyň ýoýulmagyna getirdi, bigünä adamlaryň köpçülikleýin tutulmagyna, ýok edilmegine getirdi. Şu zatlar hukukmy ýa-da eden etdilik?! Bu ýerde ýüze çykan bähbitleriň garşy durmagyny neneňsi sazlaşdyrmaly? Şu soraglaryň jogaplary köp döwrüň dowamynda gözlenen. Şonda hukuk döwletiň kabul eden ähli kararlary we görkezmeleri bolýar diýen adamlar hem az bolmandyr. Hukuga şeýle garamaklyk öz gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýar. Şonda hukuga Hudaýyň erkiniň ýüze çykması hökmünde düşünilipdir. Bu ýagdaýda hukugyň nämedigini, eden-etdiligini nämedigini döwlet, häkimiýet kesgitleýär. Hukuk bu ýerde döwletiň erkiniň kanunda aňladylmagy bolýar. Adamlar diňe döwletiň peşgeş beren hukuklaryna eýe bolup bilýärler. Ýokarda getirilen mysal oňa şaýatlyk edýär we häkimiýetiň hukugynyň elhenç görnüşde ýüze çykması bolýar. Gadymyýetden bize hukuga başga hili garaýyş hem ýetdi. Hukuk daşky güýjiň mejbur etmekligi däl-de, adalatlylyga eýerip hereket etmekligiň görkezmesi. Onuň esasynda gadymy rim düşünjesi „jus“ – hukuk we ondan gelip çykýan „justitia“ – adalatlylyk diýen düşünje ýatyr. Bu taglymata görä, hukuk „ýokarda“ – häkimiýet edarasynda döl-de, „aşakda“ – adamlaryň bilelikde ýaşayan we hereket edýän, olaryň bähbitleriniň çakyşýan ýerinde döreýär. Şeýle çakyşmalar yzygiderli bolanlygy sebäpli, kem-kemden olary sazlaşdyrmagyň, biri-biriniň üstini ýetirmegiň, özara täsirini göz önünde tutmagyň düzgünleri işlenip düzülýär.

Ýöne, neneňsi adamlaryň bähbitleri esasynda döreýän dawlary çözmeli, neneňsi gapma-garşylykly bähbitleri sazlaşdyrmaly? Onuň üçin her bir tarapyň bähbitleriniň çägin, ölçegini, diýmek, şol bähbitleri kanagatlandyrmaklyga gerek bolan erkinligiň ölçegini kesgitlemeli. Häzirki döwrüň ylmy „Hukuk – erkinligiň ölçegi“ diýen kesgitleme berýär. Şu jümleden ugur alynanda häkimiýetiň hukugyndan hukuk häkimiýetine geçmeklige ýol açylar. Bu häkimiýet hukuk döwleti bolýar.

Hukuk döwleti, özüniň bozup, ýatyryp ýa-da çäkläp bilmeýän hukuk kadalarynyň esasynda we olaryň çäginde hereket edýär. Bu döwlet raýatlaryň we olaryň birleşmeleriniň elinden alynmaýan tebigy-taryhy hukuklaryny ykrar edýär. **(13/1 bar)**

4-nji synag sowalnamasy

1)Adam we tebigat.Olaryň bitewiligi: Adamyň daş-töweregini köp dürli zatlar we prosesler, hadysalar hem-de wakalar, şonuň bilen birlikde haýwanlar we ösümlikler, dürli maşynlar we gurallar, himiki birleşmeler, tebigatyň hadysalary we suňa meňzeşler gurşap alýar. Adam, jemgyýet we tebigat: ekologiýa problemalary. Adamyň we tebigatyň birligi hakynda. Adam tebigatyň bir bölegidir, ol tebigatyň täjidi, iň ýokary biologiki görnüşidir. Ýöne ol ilkinji nobatda sosial şahsdyr.Tebigy gurşaw - munuň özi tebigatyň jemgyýetçilik durmuşyna çekilmek bilen jemgyýetiň durmuşynyň zerur şertlerinden ybarat bolan bölegidir (ýer gabygy, atmosferanyň aşaky bölegi, suwlar, toprak we toprak örtügi, ösümlik hem-de haýwanat dünýäsi). Bizi geografiki gurşaw bilen «jana-jan» arabaglanyşyklar arkaly baglanyşyklydyrys we biziň durmuşymyz şondan daşarda mümkin däl: tebigat adam ömrüniň tebigy esasydyr. Tebigat we jemgyýetçilik başlangyçlarynyň arasynda uçut gaýa ýokdur, dogry, munuň özi hil taýdan özboluşlylygyň ýokdugyny aňlatmaýar. Jemgyýet özüniň hil taýdan ähli tapawutlaryna garamazdan, has giň we bir bitewi tebigatyň bir bölegi bolup galýar. Jemgyýetiň we tebigatyň özara gatnaşygy. Her bir jemgyýet öňki eýýamlaryň gazananlaryny peýdalanylýan geografiki gurşawy özgerdýär we öz nobatynda tebigy resurslaryň baýlygyny medeni-taryhy durmuşyň serişdelerine öwürmek bilen, geljekki nesillere miras berýär. geografiki gurşaw hem jemgyýetiň ösüşine möhüm täsir edýär. Ähli janly zatlar - ýer gabygynyň organizmler tarapyndan mesgen tutulan ýokarky bölegini, derýalaryň, kölleriň, deňizleriň we okeanlaryň suwlaryny, şeýle hem atmosferanyň aşaky bölegini özünde jemleýän biosfera jemgyýetiň durmuşynyň tebigy ýagdaýdaky gurşawdyr. Onuň gurluşy we energiýa-maglumat beriş ýagdaýlary janly organizmleriň öňki we häzirki geçirýän işleri bilen kesgitlenilýär.Noosfera. Görnükli tebigaty synagdan geçiriji we akylly W.I.Wernadskiý obýektiv hakykatyň tebigy (kosmos) we adama dahylyly (sosial-ynsanperwer) taraplarynyň birligiden ybarat bolan antropokosmizmi döredijileriň biri bolmak bilen, biosferanyň noosfera geçmegine degişli problemalaryň barlagyny geçirdi. Gönüden-göni hut şol «noosfera» düşünjesini girizdi. Ekologiki heläkçiligiň önünde tebigatyň we jemgyýetiň birligine, olaryň organiki baglanyşylydygyna we adamynyň öz ene tebigatynyň önündäki jogapkärçiligine akyl ýetirmezlik kyndyr.

2)Filosofiýanyň beýleki okuw dersleri bilen arabaglanyşygy: Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde “Filosofiýa” okuw dersini okatmagyň baş maksady hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň badalga beren: 1) Täze galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda adamzadyň filosofiki pikiriniň dürdänelerini türkmenistanly ýaşlarynyň içgin öwrenmeklerini ýola goýmak bilen; 2) olaryň dünýä siwilizasiýasynyň häzirki şertlerinde adamzat ösüşiniň problemalary barada giňişleýin oýlanmak hem-de olaryň oňyn çözümlerini tapmak; 3) işine işjeň gatnaşmaga ulylylyk şahsyýetler bolup ýetirmeklerine ýardam etmekden ybaratdyr.

Onuň esasy wezipeleri bolsa:

- Ýaşlary adamzadyň filosofiki pikiriniň ösüş taryhy bilen tanyşdyrmakdan, onuň jemgyýetdäki hem-de ynsan ýaşayşyndaky ornuny we ähmiýetini olara giňişleýin düşündirmekden;
- Ýaşlarda bütin adamzady gyzyklandyran barlyk problemasy, şol sanda ynsan barlygynyň problemalary bilen içgin tanyşdyryp, olaryň bütin dünýäniň gurluşy, onda adamyň we adamzadyň orny, olaryň ösüş kanunalaýyklyklary barada giň dünýägarayşa eýe bolmaklaryna ýardam etmekden;
- Ýaşlaryň aňy we akyl ýetirişini gyzykly hem çylşyrymly mesleleriniň içine içgin aralaşyp, özlärinde logiki pikirlenmek ukybyny kemala getirmeklerine, tutuş dünýä hem-de onda möhüm orun eýeleýän adamyň düýp manysyna ylmy esasyda akyl ýetirmek usullaryny ele almaklaryna ýardam etmekden;
- Ýaşlarda dünýäniň birligi, ynsan aslynyň bitewiligi baradaky garaýyşy kemala getirmek bilen, bütin dünýäniň hem-de tutuş adamzadyň sazlaşykly ösüşine işjeň gatnaşýan şahsyýetler bolup ýetirmeklerine ýardam bermekden;
- Ýaşlaryň adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň ählumumy kanunlaryna we kanunalaýyklyklaryna, halkyň, milletiň, döwletiň, maşgalanyň gelip çykyşy, olaryň taryhda we häzirki zaman dünýäsinde tutýan orunlaryna ylmy-filosofiki nukdaý nazardan göz aýlamaga ukyply çuňňur ylmy-bilimli, giň dünýägarayşly şahsyýetler bolup ýetirmeklerine ýardam bermekden, olarda adamzat filosofiki pikirlenmesinde dowam edýän dürli teoretiki ugurlaryň we akymlaryň many-mazmunyna çuňňur düşüniş, olara häzirki zaman adamzat siwilizasiýasynyň mundan bu ýana-da rowaçlyk bilen öňe gitmeginiň hatyrasyna ylmy esasyda dogry baha bermek ukybynyň kemala gelmegine ýardam etmekden;
- Ýaşlaryň dünýä derejesinde pikirlenip bilýän şahsyýetler bolup ýetirmek bilen, olary ata Watanymyzyň, ene topragymyzyň mundan bu ýana-da gullap ösmegine, halkymyzyň we döwletimiziň dünýä siwilizasiýasynyň mynasyp subýekti hökmünde orta çykarmagyna ýola goýmak ugrunda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan düýpli özgertmelerine işjeň gatnaşmaga gözükdirmekden ybaratdyr.

Bu zatlaryň özi ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde filosofiýanyň okadylmagynyň uly ähmiýetiniň boljakdygyny aňladýar.

Onsoňam dünýädäki ähli zatlaryň özara baglanyşykly bolşy ýaly, filosofiýa hem ähli beýleki ylymlar, ilkinji nobatda bolsa jemgyýetçili-gumanitar ylymlar bilen berk baglanyşyklydyr, şolaryň esasynda ösýär, kämilleşýär hem-de, öz gezeginde, şol ylymlaryň hemmesi üçin metodologiýa bolup hyzmat edýär.

3)Şahsyýet mertebesi: Jemgyýeti düzýän dürli toparlaryň bähbitlerini sazlaşdyrmak, olaryň özara agzybirligini üpjün etmek, adamlary belli bir maksada gönükdirmek ýaly meseleleri çözmek üçin haýsy-da bolsa bir toparyň ýa-da şahsyýetiň jemgyýete ýolbaşçylyk etmekligi zerur, jemgyýetiň bolsa, öz gezeginde, bu topara ýa-da şahsyýete tabyn bolmagy zerur.

Jemgyýete umumy ýolbaşçylyk edýän, ony birleşdirýän, düzgünleşdirýän käkimiýete syýasy häkimiýet diýilýär. Syýasy häkimiýet haýsy-da bolsa bir şahsyýetiň, belli bir syýasy guramanyň elinde hem bolup biler. Emma tutuş jemgyýet derejesinde alnanda, syýasy häkimiýet döwletiň elindedir. Munuň öz sebäpleri bar. Döwlet jemgyýeti dolandyrmak üçin döredilen ýörite edaradyr. Döwlet jemgyýeti özüne degişli bolan serişdeleriň üsti bilen adamlaryň oňa meýletin beren ygtyýarlyklarynyň esasynda dolandyrýar. Döwlet gerek ýerinde güýç hem ulanyp, jemgyýetde tertip-düzgüniň bolmagyny amal edýär. Döwletiň syýasy häkimliginiň gowşaklyk ýa-da güýçlülük derejesi onuň başynda duran şahsyýetlere, döwlet ýolbaşçylaryna, ýagdaý syýasy liderlere degişlidir.. Amerikan alymy Robert Taker syýasy liderleri aşakdaky üç topara bölýär:

1. Lider-reformator – jemgyýetde agalyk edýän maksat ýörelgelerine doly düşünýär, olary ykrara edýär, olar bilen ylalaşýar. Emma jemgyýetiň şol maksada ýetmek üçin ulanýan hereketlerini ýeterlik hasap etmeýär. Şol sebäplide ol jemgyýetdäki ýagdaýy üýtgedip, öňde goýlan maksada ýetmeklik täze, başgaçarak ýollar bilen amala aşyrmaga çalyşýar.

2. Liderrewolýusioner – jemgyýetde agalyk edýän garaýyşlary tutuşlygyna inkär edip, ähli güýjüni olaryň ýok edilmegine gönükdirýär. Ol düýbünden täze maksatlary öňe sürýär, jemgyýetçilik gurluşyny bütinleý üýtgetmäge başlaýar.

3. Lider-konserwator – jemgyýetçilik durmuşynda hiç bir zady üýtgetmek islemeýär. Jemgyýetiň şol bir dowam edip gelýän akym bilen ýöremegine ýykgyň edýär.

Harizmalaýyn liderlik şahsyýet kulty (cultus-tagzym etmek, boýun egmek diýen manylary berýän latyn sözünden) diýilýän hadysa bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Şahsyýet kulty haýsy-da bolsa bir syýasy lideriň jemgyýetiň durmuşyndaky ornuna çakdanaşa ýokary baha berilmegi, hemme gazanylan üstünlikleriň diňe onuň ady bilen baglanyşdyrylmagy, onuň çäksiz mahabatlandyrylmagy, taraplanylmagygy we öwürmegi netinde emele gelýär.

5-nji sowalnama

1)Jemgyýetiň ykdysady ulgamy we onuň filosofik mazmuny: . Bu meseleler bilen esasan ykdysady ylmylar meşgul bolýarlar. Emma ykdysady durmuş, jemgyýet we daşky gurşaw bilen baglanyşykly meseleler sosial filosofiýanyň hem meseleleri bolýar. Sosial filosofiýa bu ýerde: umuman jemgyýet bilen ykdysady durmuşyň özara baglanyşygy; ykdysady durmuşyň ösüş çeşmeleri; ykdysady durmuşyň obýektiw we subýektiw taraplary; ykdysady aň we onuň ykdysady durmuşa täsiri; jemgyýetdäki adamlaryň ykdysady gatnaşyklary we ykdysady bähbitleri bilen baglanyşykly soraglara garaýar. Bu ýerde neneňsi jemgyýetiň ykdysady durmuşyna we onuň ösüşine aňyň, şol sanda ylmyň üsti bilen täsir etmeklik mümkinçiligi baradaky sorag esasy ähmiýete eýe bolýar. Jemgyýetiň ykdysady durmuşynyň ewolýusiýasy bilen ykdysady ewolýusiýanyň aragatnaşygy we olara döwletiň täsiri bilen baglanyşykly soraglary hem aradan aýryp bolmaýar.Şu we şuna meňzeş beýleki soraglar jemgyýetiň ýaşaýşy bilen bagly bolup, diňe bir ykdysady däl, eýsem, sosial-filosofiki ähmiýete hem eýe bolýarlar.**Önümçilik usuly jemgyýetiň ýaşaýşynyň maddy esasydyr.** Jemgyýetiň ykdysady durmuşyna ilki bilen önümçilik, paýlamak, dürli zatlary alyp-çalyşma we ulanmak ýaly ugurlar girýärler. Olar maddy baýlyklary, şol sanda azyk, geým-gejim, jaý, ulag we aragatnaşyk serişdeleri ýa-da hyzmatyň görnüşleri bolan saglygy goraýyş we bilim bolup bilerler. Ruhy gymmatlyklary öndürmekligiň, paýlamaklygyň we çalyşmaklygyň hem ykdysady manysy bolýar, sebäbi olaryň öndürilmegine akyl we fiziki zähmet sarp edilýär. Her bir önümçilik prosesi şu aşakdaky üç pursady: 1) adamyň maksada laýyk işini, ýagny zähmeti; 2) zähmet predmetini; 3) zähmet predmetine adam tarapyndan täsir edilýän zähmet gurallaryny nazarda tutýar.

2)T-ň Prezidenti G.Berdimuhamedow jemgyýetiň durmuşynda filosofiki dünýägaraýyşyň zerurlygy barada: Adamzadyň şeýle gymmatly akyl hazynasy bolan filosofiýa hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylmy we syýasy-publisistik eserlerinde özüniň döwrebap dowamyna eýe bolýar. Onda häzirki zaman ylmy dünýägaraýyşy öz aýdyň beýanyny tapýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen 2008-2009-njy okuw ýylynda Türkmenistanyň ähli ýokary okuw mekdeplerinde filosofiýanyň hökmäni öwrenilmeli ders hökmünde girizilmegi Onuň adamzat filosofiki pikirine goýýan sarpasynyň ýüze çykmasydyr. Bu dersiň okadylmagynyň bolsa ýurdumyzda ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamak işini dünýä ünlüleriniň derejesinde ýola goýmakdaky ähmiýeti örän uludyr.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde “Filosofiýa” okuw dersiňi okatmagyň baş maksady hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň badalga beren: 1) Täze galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda adamzadyň filosofiki pikiriniň dürdänelerini türkmenistanly ýaşlarynyň içgin öwrenmeklerini ýola goýmak bilen; 2) olaryň dünýä siwilizasiýasynyň häzirki şertlerinde adamzat ösüşiniň problemalary barada giňişleýin oýlanmak hem-de olaryň oňyn çözümlerini tapmak; 3) işine işjeň gatnaşmaga ulyly şahsyýetler bolup ýetişmeklerine ýardam etmekden ybaratdyr.

3)Jemgyýetde demografik meseleler: Jemgyýeti düzýän adamlar toparlarynyň biri-birlerinden dürli alamatlar boýunça tapawutlanýar. Şol alamatlaryň içinde adamlaryň ýaş aýratynlygy, jynsy, maşgala ýagdaýy we ýaşaýan ýeri ýaly alamatlara aýratyn orun degişlidir. Adamlar bu alamatlar esasynda dürli ýaşdaky toparlara, aýallara we erkeklere, obalylara we şaherlilere, maşgalylara we maşgalasyzlara (sallahlara we dullara) bölünýär. Adamlaryň şeýle toparlaryna ylmy dilde demografik toparlar diýilýär. Demografiýa – bu ilaty öwrenýän ylmyň adydyr.Dünýäde häzirki döwürde ýüze çykyan demografik meseleleri çözümesi aňsat bolmadyk meselekleriň hataryna girýär, bu meseleler halkara jemgyýetçiligini barha aladalandyrýar. Ýer togalagynyň onlarça milliard ilaty eklemeklige mümkinçiliginiň barlygyna garamazdan, dünýä baýlygynyň paýlanyşy gyra deň däl. Dünýäniň iň köp ilaty sebitleri bolan Aziýa we Afrika ýurtlarynda ilatyň sanynyň barha artmagy iýmit ýetmezçiligi, işsizlik, garyplaşmak ýaly hadysalaryň ýitileşmegine getirýär. Emma munuň tersine, Günbataryň öşen döletleriniň köpüşinde çaga dogluşynyň derejesiniň peselmegi ilatyň düzüminde garry adamlaryň paýynyň artmagyna sebäp bolýar we ol ýurtlar işçi güýjüni daşardan çekmäge mejbur bolýarlar. Häzirki döwürde Ýewropanyň köp döletlerinde gara işerde ol ýurtlara göçüp baran aziýalylar we afrikalylar işleýär. Ilatyň düzüminde başga ýerlerden göçüp baranlaryň sanynyň barha artmagy Ýewropa ýurtlarynda özboluşly kynçylyklary döredýär. Göçüp baranlaryň (emigrantlaryň hukuklarynyň kemsidilmegi olar bilen häkimiýetiň, ýerli ilatyňarasynnda belli bir dartgynlyklaryň döremegine sebäp bolýar.Türkmenistan barada aýdylanda, bu ýerde demografik meseleler ýitileşen häsiýete eýe däl. Häzir Türkmenistanda 6 milliondan gowrak ilat ýaşaýar. Ilatyň gürüligi her kwadrat kilometre ortaça 14 adama barabardyr. Ýurduň ilatynyň 54%-i oba ýerleriniň ýaşajylarydyr. Ýurduň iň köp ilatly welaýaty Mary welaýatydyr. Ilatynyň sany boýunça iň uly şäher Aşgabat şäherdiir. Paýtagtyň ilaty tutuş Türkmenistanyň 13%-ine barabardyrü çaga dogluşynyň derejesi soňky ýyllarda birneme peselýän hem bolsaç onuň derejesi goňşy döwletleriň birnäçesiniňkiden ýoakrydyr

6-nji sowalnama

1)Aň we onuň düýp manysy.Aňň kesgittenilişi we görnüşleri: Aň we onuň düýp manysy. Aňň kesgittenilişi.Adam aňyna bolan dürli garaýyşlaryň biri hem materialistik garaýyşdyr. Aň adam beýnisiniň önümidir. Aňň düýp manysy işjeň hem hakykaty maksadalaýyklaýyn derejede şöhlelendirmekdir. Bu meseläni oňyn çözmek üçin, örän köp zähmet siňdirmeli bolýar. Materialistik akymyň wekilleriniň käbirleri kynçylykly ýagdaýlara düşüp, aňa materiýanyň atributy hökmünde garapdyrlar. Beýleki bir topar materialistler aň diňe in ýokary derejedäki materiýanyň gurluşyna degişli diýip - tassyklaýarlar. Aň adam beýnisiniň işi, özi hem sosial durmuş bilen baglanyşykdaýy işi diýen pikiri öňe sürýärler. Dialektiki materialistik topar bu meselede şöhlelenme prinsipine esaslanýar. Adam beýnisi obýektleri duýmak, kabul etmek, göz önüne getirmek, ol bir tarapdan, başga bir tarapdan, pikirlenmäniň formalary bolan düşünje, pikir ýöretme, pikir netijesi ýaly pikirlenmäniň formalary bilen iş salyşýar - diýip tassyklaýarlar.Adam aňy onuň zähmeti netijesinde, jemgyýetde sosial gatnaşyklarynyň hem-de özara pikir alyşmalaryň netijesinde döreyär. Adam beýnisi-örän çylşyrymly apparat bolup, ol örän köp nerw öýjüklerinden düzülendir. Adam beýnisi 15 milliard öýjüklerden durýar. Olar biri-biri bilen örän ýakyn baglanyşykda bolýar.Daşky dünýä bilen adam organizmi arasyndaky, adam organizminiň özara bölekleri bilen baglanyşygy refleksleriň kömegi bilen amala aşyrylýar.Adam beýnisiniň işi barada rus alymlary Seçenow, Pawlow, Uhtomskiý we beýlekiler uly iş edipdirler. Materialistik dünýägaraýşa görä, ol fiziologik häsiýet bilen psihiki häsiýetiň birligini ykrar edip, olaryň birligini tassyklaýarlar. Adam beýnisi pikiriniň organydyr-diýen pikir gadymyýetiň jümmüşinde ýüze çykyp, ol häzirki döwürde ylymda ymykly orna eye boldy.Duýgy organlary: görüş, eşidiş, ys alyş, tagam hem-de ten taýdan duýmak.Obýektiw dünýäniň subýektiw obrazy aňdyr. Aň arkaly obýektiň, dünýäniň subýektiw obrazy görkezilýär. Bu pikir ýöretmelere görä dünýäniň zatlarynyň şöhlelenmesi real hakykatdyr. Ol barlykdyr, ol pikirlenmäniň formalary arkaly şöhlelenýär. Elbetde, obýekt hem, subýekt hem barlyk. Pikir hem aň hem barlyk. Ýöne obýektiw reallyk däl-de, subýektiw ideallykdyr. Adam aňy dünýäniň zatlaryny şöhlelendirmäge gönükdirilendir. Şol zerarly akyl ýetirme dünýä zatlaryny şöhlelendirmekde subýektiň döredijilik işidir. Adam – akyl ýetirişiň subýekti Psihika we aň birmeňzeş ýa-da bir zat däl, sebäbi psihika aňdan giň düşünje, psihika hat-da haýwanlarda hem bar. Psihiki durmuş ýaňy doglan çagada hem bar, emma onuň heniz aňy ýokdur. Aň giden bir tutuş düzümi aňladyp, ol akyl ýetiriş we emosional-erk taraplary özüne birleşdirýär. Aň adamyň ösüşinde onuň şahsyýet bolup ýetişmeginiň şertidir. Hakykatdan hem adamyň idealy (grek sözi-onuň pikirlenmesiniň we işiniň usuly), borçlary, özüni alyp baryş motiwi (ugry) bularyň hemmesi şahsyýet üçin esasy şertlerdir.Adam aňynyň ilkinjisi ten duýgusydyr - duýmakdyr. Duýmaklygyň üsti bilen obýekt bilen subýektiň arasyndaky gös-göni baglanyşyk amala aşyrylýar. Duýmaklyk zatlaryň, hadysalaryň aýratyn häsiýetleriniň şöhlelenmesidir.Bu janly syzmaklykda, duýguda zadyň häsiýetiniň onda-da onuň hil tarapynyň şöhlelenmesidir. Zadyň ol we beýleki tarapy barada gürrüň edenimizde duýmaklykda biz, onuň hil tarapy boýunça duýanlarymyz hakda söz açýarys. Sebäbi biz onuň "gyzyl", "gök", "süýji", "tall" we ş.m hil tarapyny duýýarys Adama duýmaklyk häsiýeti mahsus, eger-de adamda duýmaklyk mümkinçiligi ýitse, onda adamyň aňynyň ýitmegine getirip biler we ol aňyny ýitirip biler. Adam duýmaklyk bilen zadyň aýratyn häsiýetini şöhlelendirýär. Ýöne predmet, zat, hadysa bir giden dürli häsiýetleri özünde jemleýär. Adamyň önünde olara tutuşlaýyn zat görnüşinde garamak meselesi ýüze çykýar we zada degişli toplumlaýyn häsiýetleri bilmeklik meselesi döreyär, ine bu işi bolsa adamyň akyl ýetiriş prosesinde ten duýgusynyň görnüşini bolan kabul etmeklik (wospriýatiýa) yerine ýetirýär. Diýmek, kabul etmeklik zadyň bilinmegidir. Adam kabul etmek arkaly zadyň manysyny, düýp manysyny pikirinde aýlamak bilen, hat-da onuň häsiýetlerini we gatnaşyklaryny hem ünsden düşürmän, oňa akyl ýetirip bilýär. Ýöne, kabul etmeklik adamyň bilim derejesiniň ýokarylygyny hem-de onuň ol zada bolan höwesiniň bolmagyny talap edýärTen duýgularynyň üsti bilen zatlara akyl ýetirmeklik diňe duýmak we kabul etmeklik bilen çäklenmeýär. Ten duýgularynyň in ýokary formasy ol hem göz önüne getirmedir .Göz önüne getirme obýektiň obrazynyň bilinmegidir. Ol geçmişde kabul edilen zat, hadysa bolup, şu mahal, şu pursat onuň bolmadyk, ýok halyndaky aňladylmasydyr. Göz önüne getirme zadyň daşky görnüşiniň täsiriniň ýatda galan obrazynyň dikeldilmegidir. Meselem; geçen Gurban baýramynyň geçirilişi, milli bahar baýramy – Nowruz baýramynyň dabarasy we ş.m. Zadyň obrazynyň döredilmeginde adam aňy diňe bir önki kabul eden zadyny göz önüne getirmek bilen çäklenmeýär. Adam özüniň döredijilik mümkinçilikleri bilen her bir zadyň obrazyny aňynda döredip bilýär. Adam aňynda göz önüne getirmäniň in ýokary formasy zady pikirde döretmekdir, fantaziýa arkaly hyýalda döretmekdir. Göz önüne getirme ten duýgularynyň in ýokary formasydyr. Onuň beýleki ten duýgularynyň formasyndan esasy artykmaçlygy pikirlenmä has ýakynlygyndadyr, pikirlenmä alyp barýandygyndadyr. Bir tarapdan, göz önüne getirme we pikirlenme dialektiki taýdan özara baglanyşykdaýy. Adam özüniň tebigaty boýunça, jemgyýetçilik hadysasydyr. Taryhy taýdan adam pikirlenmäniň kadalaryny, hukuk normalaryny, ahlagy, estetiki duýgulary döredipdir. Bular adamyň özüni alyp barşyny we adamy akylly-başly derejä ýetirmegi düzgünleşdirýär we belli bir ýaşaýyş obrazyny, onuň medeniýetini, psihologiýasyny emele getirýär.Adam aňynyň başlangyç prinsipi, esasan aňň, adamyň döredijilik işiniň we onuň praktiki durmuşynyň bir-biri bilen aýrylmaz özara baglanyşygyndadyr Aň adam beýnisiniň funksiyasy bolýan hem bolsa, hakykaty aňlamaklygy adam beýnisi öz-özünden amal etmeýär, ony hakykatda taryhy sosial subýekt hökmünde adam özüniň subýektiw döredijilik işi bilen yerine ýetirýär. Diýmek, beýniniň düýp manysyny diňe onuň anatomiýa-fizologik häsiýeti bilen açyp görkezmek ýeterlik däl. Aňň döreyşini, funksiyasyny we onuň ösüşini diňe jemgyýetde, adamlaryň praktiki döredijilik işi esasynda bolýandygyny açyp görkezmek gerek. Obýektiw dünýäniň bize täsirini ýetirmegi bilen onuň zatlary we hadysalary adam aňynda şöhlelenýär, ideal zada öwrülýär. Öz

gezeginde aň ideal zat, ol adamyň praktiki işi bilen hakykata, reallyga-barlyga öwrülýär Adam aňynyň daşky dünýä işjeň döredijilik gatnaşygy özüniň özüne, şeýle hem adamyň sosial döredijilik işi bilen häsiýetlendirilýär. Aňyň işjeňligi adamyň daşky dünýäni maksadalaýyklaýyn, saýlap almak esasynda şöhlelendirmegidir. Adam aňy dünýäni aýnanyň ýüzünde ýaly görkezmeýär, adam ony döredijilik taýdan üýtgedilen görnüşde öz aňynda aňlaýar. Adam aňy hakykatdan hem özüniň döredijilik häsiýetleri bilen bellidir, ol obrazlary döretmäge ukyplydyr, oňa öňden görüjilik häsiýet mahsusdyr. Adam beýnisi şeýle gurlan, ýagny ol diňe kabul etmek bilen çäklenmän, ol informasiýalary (habarlary-maglumatlary) işläp, saklap hem-de şol esasyda öz hereketiniň täze maksatnamalaryny düzüp bilýär. Adamyň hereketi mydama maksadynyň netijesine gönükdirilendir, belli bir maksada ýetmeklik bilen ol öz maksadyna ýetýär. Maksadalaýyk, maksada gönükdirilen netijä ýetmek üçin adam belli bir serişdeleri ulanmak üsti bilen öňünde goýan maksadyna ýetýär. Adam heniz tebigatda bolmadyk şeýle bir zatlary döredýär. Ol onuň üçin dürli konstruksiýalary, tejribeleri ulanýar we özüne zerur bolan gerekli zatlary döredýär. Adam aňy diňe bir obýektiw dünýäni şöhlelendirmek bilen çäklenmän, ol täze zatlary döredýär, çünki dünýäde bar bolan zatlar adamy kanagatlandyрмаýar, ol öz öňünde tebigatyň zatlaryny üýtgetmeklik maksadyny goýýar.

Adam beýnisiniň hakykaty şöhlelendirip bilmek ukyby örän köp wagtlaýyn, uzak wagtlaýyn häsiýete eye bolup, ol ýokary derejede guralan materiýanyň ösüşi bilen baglydyr.

Materiýanyň şöhlelenme häsiýetiniň bolmaklygy dünýäniň predmetleriniň we hadysalarynyň uniwersal taýdan özara baglanyşykda we özara gatnaşykda bolýandyklary bilen şertlendirilendir. Zatlaryň, hadysalaryň, prosesleriň biri-birine täsir etmeleri ol we beýleki üýtgemelere getirýär, bu häsiýetleriň esasynda ondan belli bir yz galýar, ol "yzyň" kesgiltiligi oňa täsir eden zadyň, hadysanyň aýratynlygy bilen aňladylar.

Adaty ýagdaýda haýwanlaryň özlerini alyp barşynda instinktiw hereket agdyklyk edýär. Olarda instinktiw gatnaşyklar nesilden-nesle geçýär. Haýwanlarda biologik ähmiýetli häsiýet bar. (olaryň daş-töweregini gurşap alan zatlary tapawutlandyrmagy, iýmit bilen özüni kanagatlandyrmagy howpdan sypmaklygy we ş. m.)

2)Filosofiýanyň esasy kategoriýalary: Filosofiýanyň esasy kategoriýalary:

1. Ýekeleşin zat, aýratyn zat we umumy zat
2. Sebäp we netije
3. Mazmun we forma
4. Zerurlyk we tötänlik
5. Düýp mazmun we hadysa
6. mümkinçilik we hakykat

3)Häzirki zaman filosofik akymlar(ekzistensializm we pragmatizm): Synpy däl filosofiýanyň eýýamy bolan XIX asyryň ahryry we XX asyr filosofiýa medeniýetini çuň we nepis ideýalar bilen baýlaşdyran, ylmyň we adamzadyň maddy hem-de ruhy ösüşiniň beýleki taraplarynyň gazananlaryny beýan eden ajaýyp akyldarlaryň bir toparyny berdi. Şol döwrüň günbatar filosofiýasy dürli mekdeplere, ugurlara we konsepsiýalara degişli bolan filosoflaryň ençemesini özünde jemleýär. Filosofiýada dürli akymlaryň: amerikan pragmatizm filosofiýasynyň (Ç.Pirs, U.Jems, J.Dýui), fenomenologiýanyň (E.Gusserl), germenewtikanyň, filosofiki antropologiýanyň (M.Şeler, P.Teýýar de Şarden), ekzistensializmiň (M.Haýdegger, K.Ýaspers, Ž.P. Sartr), pozitiwizmiň we neopozitiwizmiň (O.Kont, B.Rassel, L. Witgetşteýn) strukturalizmiň (K.Lewi-Stros) ýaly has meşgur wekilleriniň filosofiki garaýyşlarynyň üstünde durup geçeliň. Jon Dýui (1859-1952) - amerikan filosofdyr, pragmatizmiň görnükli wekilleriniň biridir, Dýuiniň pikiriçe, düşünmek tebigi ýagdaýdaky hem, sosial ýagdaýdaky hem daşky gurşawa adamyň uýgunlaşmagynyň guralydyr. pragmatizmiň durmuşynyň içki manysyna düşünmek ýa-da düşünmezlik hakynda pikir öwürmäge çalyşmaýandygy barada aýtmak bolar. Ol durmuşda üstünlik gazanmaga eltjek zatlar hakynda pikir öwrenini gowy görýär, şundan hem şular gelip çykýar, ýagny, adamyň wezipesi durmuşda, dünýäde göwnējaý ornaşmakdan, filosofiýanyň wezipesi bolsa bu babatda oňa kömek bermekden ybaratdyr Martin Haýdegger (1880-1976) – nemes filosofy-ekzistensialist. Ekzistensializm (gıçki latyn ekzistensia - ýaşamak diýen sözden) - «ýaşamak filosofiýasy» XX asyryň ortasynda iň bir ýörgünli filosofiki akym bolup, häzirki döwrüň gönüden-göni beýany, onuň ýitenligi, onuň çykgynsyzlygy... boldy. Ekzistensial filosofiýasy - bu düýpli aňyrky ýagdaýyň filosofiýasydyr (Hýubşer A. Biziň döwrümüziziň akyldarlary Ekzistensializme laýyklykda filosofiýanyň wezipesi diňe bir onuň nusgawy rasionalistik beýanynda ylmy bilen meşgullanmak bolman, eýsem, gönüden-göni hususy adam durmuşynyň meseleleri bilen meşgullanmakdyr

7-njy sowalnama

1)Filosofiýada akyl ýetiriş teoriýasy: Akyl ýetirmek filosofiýa predmetiniň esasy meseleleriniň biri bolup, dünýä akyl ýetirmek bolarmy ýa-da bolmazmy diýen mesele adamzadyň dünýä bolan düýpli gatnaşyklaryny aňladýar. Adamzadyň tebigaty täze bilimleri ele almaklyga ymtylp gelipdir. Adam paýhasy barlyk baradaky syrlary bilmekde iň ýokary ymtylyşly, döredijilikli çemeleşipdir. Bu bolsa adamzadyň beýik guwanjyny döredipdir. Müňlerçe ýyllaryň dowamynda barlygyň mazmunyna akyl ýetirmegiň ýolunda çarkandakly, kynçylykly ýollarda sadaja düşüňjelerden has çuňňur we köp taraply çylşyrymly düşüňjelere aralaşyp bilipdir.

Biziň aňymyz dünýäniň kanunlaryna akyl ýetirmek bilen birlikde tebigaty we adamyň öz-özünü özgertermeklige, tebigat bilen garmoniki ýaşayyşy dowam etdirmäge kömek egýär.

Adamyň akyl ýetirişi çylşyrymly sistemany emele getirýär we sosial ýatkeşlik hökmünde ruhy baýlyklary nesilden-nesile geçirýär. Akyl ýetiriş ýa-da gnoseologiýa (grekçe gnosis-bilim, akyl ýetirmek) filosofiýanyň döremegi bilen filosofiýanyň fundamental meselesine öwürülýär. Akyl ýetiriş taglymaty akyl ýetiriş tebigatyny öwredýär. Akyl ýetirişniň görmüşlerini, kanunalaýyklygyny predmetler, obýektler barada ýüzleý düşüňjeden başlap, olaryň düýp manysyna, hakykata akyl ýetirmeklige, şonuň bilen birlikde hakykata akyl ýetirmekligiň ýollary-da, derejeleri-de öwrenilýär. Adam hakykata akyl ýetirmekde ýalňyşlyklary goýberýär we şonuň esasynda hem adam ol ýalňyşlyklary düzedýär we ýeňip geçýär. Gnoseologiýanyň iň esasy wajyp meseleleriniň biri hem älem barada, adam we adamyň döreden jemgyýeti barada hakykata laýyk gelýän bilimleri öwredýär. Şonuň ýaly hem köp soraglar beýleki ylymlarda we jemgyýetçilik durmuşynda köp gabat gelýär. Akyl ýetiriş taglymatynyň giň meseleleri häzirki zamanda ýüze çykarylýar. Barlygyň düýp manysyny bilmeklik adamyň öz talaplaryna, isleglerine laýyk ulanmaklygda, barlygy özgertermeklige-de täsiri bolup döretmeklige getirýär. Bilmeklik başarnygy, ukyby hem aňladýar. Bilim adamynyň tebigat bilen arabaglanyşygyny, adam ruhunyň we praktiki işiniň sazlaşygyny aňladýar. Akyl ýetirişniň esasy özeni obýektiw reallıgyň şöhlelenmesinden başlanýar. Akyl ýetirmeklik filosofiýanyň ýuregi iň bir zerur merkezi meselesi bolup durýar. Şöhlelenme diýen düşüňje baryp gadymy döwürlerde hem öňe sürülipdir. Ol akyl ýetiriş bilen deňeşdirilýär. Demokrit akyl ýetirişi şöhlelenme bilen deňeşdiripdir. Şöhlelenme eýdos diýlipdir. Platon hem şöhlelenmäni akyl ýetirişniň esasy diýip ýatlaýar. Materialistler şöhlelenme biziň aňymyzda garaşsyz ýaşayan obýektiw reallık bolup, akyl ýetirişniň esasy çeşmesi hökmünde garaýarlar. Idealist filosoflar bolsa, ähli zamanada şöhlelenme düşüňjesinden gaça durýarlar. Akyl ýetirişi diňe subýektiň döredýän prosesi diýip, düşündirmeklige synanyşýarlar, ideýalar aňnyň ruhuň çuň gatlaklarynda bolup, olar öz-özünden ýüze çykýarlar diýip, belleýärler. Bu filosoflaryň pikirine görä, obýektiw dünýä adam aňnyň döredenini diýip, düşündirmeklige deňeşdirme hökmünde synanyşýarlar. Filosoflaryň bir toparlary dünýäniň şöhlelenmesine akyl ýetirip bolar, beýleki bir toparly bolsa akyl ýetirip bolmaz diýip tassyklaýarlar. Şeýle-de bolsa, idealizmiň umumy ýalňyşlyklarynyň bardygyna garamazdan akyl ýetiriji subýektleriň, olaryň paýhasynyň, ruhunyň döredijilik işeňnirliginiň bardygyny doly tassyklaýarlar.

Häzirki zaman materialistik filosofiýasy akyl ýetirişi jemgyýetçilik taryhy, durmuş-praktikanyň üsti bilen akyl ýetirmeklige dialektiki metod bilen çemeleşýär. Gnoseologiýa babatda iň gowy filosofiki pikirleri öňe sürýär we jemleýär. Ähli ideýalar tejribede ýüze çykarylýar, hakykatda bolsa dogry ýa-da ýoýulan görnüşde şöhlelenmeler bolýar diýip, rus filosofy W. I. Lenin belleýär. Soňra bu meseläni dialektiki-materialistik esaslarda ösdürip, şöhlelenmäniň prinsipi ylmy-akyl ýetiriş taglymatynyň özenini emele getirýär diýlip, dogry bellenilýär. Şonuň esasynda hem hakykatyň we praktikanyň hili we esaslary barada akyl ýetirişniň ylmy taglymaty işlenip düzülýär we adamynyň döredijilikli aktiwligi netijesinde adam akyl ýetiriji subýekt hökmünde çykyş edýär.

Akyl ýetirişde ýeketäklik we umumylyk düşüňjeler ulanylýar. Akyl ýetirişniň özi iň ýokary derejedäki işeňnirligi aňladýar. Bilmeklik jemgyýetçilik-taryhy praktiki prosesi logiki netijeliligini aňladýar. Akyl ýetirişde bir tarapdan adam aňnyň şöhlelenmesinde göz önüne getirme, düşüňje, pikir ýöretme subýektiw obrazlar baradaky taglymatlar öňe sürülýär.

Bilmeklik köptaraply tebigy we emeli häsiýetde bolýar. Sadaja bilmeklik biologiki kanunalaýyklyklar bilen hem baglanyşyklydyr. Aýratyn nerw sistemasy ösen jandarlarda duýmak, bilmek, aňlamak ýönekeý häsiýetleri-de bardyr. Adamynyň akyl ýetirmekligi, bilmekligi düýpli prinsipial aýratyn häsiýete eýedir. Adamyň bilimi dürli görnüşlerde ylymdan öňki, adaty-ýaşayyş, çeper, ylmy hakykaty özleşdirmekde dürli empiriki, teoretiki derejelerde özleşdirilýär. Durmuşy-ýaşayyş, aň-bilimiň ähli görnüşleri bilen baglanyşykly bolup durýar. Aday durmuş sagdyn aňa esaslanýar we adamynyň özüni alyp barşyna, özara gatnaşyklara hem tebigat bilen gatnaşyklaryna täsir edýär. Bu görnüşdäki akyl ýetiriş hem ylmy, çeperçilik bilen baglanyşykly akyl ýetirişde ösýär we baýlaşýar. Akyl ýetirişde gündelik adaty akyl ýetirişden uly bay tejribeleri özüne alýar. Akyl ýetirişde ähli faktorlar hasaba alnyp ylmy çaklama (prognozirlemek) ýüze çykýar.

Çeperçilik taýdan akyl ýetirmeklik özboluşly aýratynlygy bolup köp taraply keşp-sypatlara, reňklere, saza, gözellige akyl ýetirmeklik ukypalary bilen adamlar tapawutlanýarlar.

Adamynyň pikirlenmesi mydama hereketde bolup, bilmezlikden bilmeklige, ýüzleý bilmekden çuňňur bilmeklige tarap hereket edýär we şonuň esasynda hem adam dünýäni we adamzat öz-özünü üýtgedýär.

2)Jemgyýet maşgala we onuň düýp mazmuny: Maşgala bir hojalyga degişli çagalar we ene-atalardyr. Maşgala jemgyýetiniň ilkinji ýaçeýkasydyr, ýagny özeni – öýjügidir. Maşgala jemgyýetiniň gejekki işeňnir raýätlaryny terbiýelemegiň başlangyjydyr. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynda özboluşly we mukaddes orunlaryň birini maşgala eýeleýändir. Maşgala milletiň aýartynlygynyň mele gelýän we kämilleşýän ojagydyr. Ahlak taýdan berk, ruhy taýdan belent maşgala islendik döwletiň mizemez baýlygydyr. Şonuň üçin maşgala baradaky mesele bütün jemgyýete degişli meseledir. Maşgala – jemgyýetiniň esasy birligidir we esasy daýanjydyr. Jemgyýetiniň ahlak, ruhy we edep kämilligi maşgalanyň kämillik derejesine baglydyr. Jemgyýet maşgaladan

başlanýar. Jemgyýetiň sagdynlygy we arassalygy maşgalanyň sagdynlygyna hem arassalyga baglydyr. Jemgyýetiň durnuklylygy we abadanlygy köp babatda maşgalanyň durnuklylygyna we abadanlygyna baglydyr. Adamyň ahlaklylygyny, özüni alyp barşynyň esasy ugurlary we kadalary hut maşgalada kemala gelip başlaýar. Maşgala çaganyň terbiýe üçin jemgyýetiň öňünde jogapkärdir. Munuň özi düşnükli, çünki maşgalada çaga oz ata-enesinden dürli maglumatlar alýar, onuň ahlak ýörelgesäm, edim-gylmam şu ýerde kemala gelýär. Maşgala çaga uzak döwrüň dowamynda we yzygiderli tasir edip bilýär, ony dürli ýagdaýda göz astynda saklamaga maşgalanyň mümkinçiligi bar. sebäbi çaga ömrüniň esli bölegini maşgalada geçirýär. Maşgalanyň jemgyýetdäki ähmiýeti uludyr. Ol ýaş nesle edep-terbiýe berip, ony diurmuşa ugrukdyryp, jemgyýete girişdirýär. Alymlaryň pikiriçe, maşgala taryhy düşünjedir, ol münýýlyklaryň dowamynda üýtgäp, täze hile we mazmuna eýe bolup gelipdir. Ylymda gadymy döwürlerde maşgalanyň matriarhat (enelik döwri) we patriarhat (atalyk döwri) döwürleriniň bolandygy barada giňişleýin maglumatlar berilýär. Maşgalanyň birnäçe görnüşleri bardyr. Düzümi boýunça maşgalalar ýönekeý we çylşyrymly (giňeldilen) maşgalalara bölünýär. Ýönekeý görnüşli maşgalalarda ene-ata we çagalar bilelikde ýaşaýar. Olar hem öz gezeginde doly maşgala (ene-atanyň iki hem bar) we doly däl maşgala (bir ene ýa-da bir ata) ýaly görnüşlere bölünýär. Çylşyrymly ýa-da giňeldilen maşgala birnäçe nesilleriň bilelikde ýaşaýan maşgalasydyr. Meselem, türkmen maşgalalarynyň köpüsi (esasan-da, oba ýerlerinde) şeýle görnüşli maşgalalardyr. Çagalarynyň sany boýunça çagasyz, az çagaly, orta we köp çagaly maşgalalar tapawutlandyrylýar.

3) Taryhy prosesiniň düýp manysy: Taryhyň manysy. Jemgyýet diňe bir biziň şu günki ýaşaýan dünýämiz däl. Ol wagtyň we giňişligiň çäginde ýaýran umumylyk. Başgaça aýdylanda jemgyýet barada gürrüň edilende, onuň taryhyň önümidigini, ýagny uzak taryhyň dowamynda kämilleşip gelýän adamzadyň umumylygydygyny bellemek gerek. Bu dowamly ösüşe taryhy proses diýilýär. Taryh düşünjesiniň özi hem sözüň doly manysynda alnanda, diňe adamlar jemgyýetine degişlidir. Dünýä dürli halklara we ýurtlara bölünýän-de bolsa, adamzat taryhy ählumumydyr. Dünýä taryhy bütewidir. Sebäbi dünýäniň dürli halklardan we ýurtlardan ybaratdygyna garamazdan, adamzat taryhy elmydama dowamly ösüşdedir. Ýöne ösüşem dürli-dürli bolýar. Ýurtlaryň biriniň elmydama öňe tarap okgunly ösüş ýolunda bolmagy, beýleki birleriniň bolsa belli bir taryhy döwürde käbir sebäplere görä ösüşiň togtamagy ýa-da, tersine, ösüşinde belli bir yza gaýdyşlygyny bolmagy hem mümkindir. Öňe tarap okgunly jemgyýetçilik ösüşine progres, ösüşiň belli bir aralygynda üýtgeşsiz häsýetde bolmagyna durgunlyk, yza tesmeklik häsýetdäki jemgyýetçilik ýagdaýyna bolsa regres diýilýär.

Taryhyň düýp mazmuny hakynda aýdylanda, ilki bilen öz taryhy ösüşiniň dowamynda adamzadyň aňynyň-düşünjesiniň we dünýägarayşynyň artyp, öz ösüşiniň täze basgançaklaryna hut onuň özüniň ýyldan-ýyla, asyrdan-asyra, eýýamdan-eýýama kämilleşip, toplan tejribesi, bilimidir ylmy arkaly ýetýändigini bellemeli. Taryhy prosesiniň mazmuny diňe bir adamzyň tejribesiniň, aňynyň düşünjesiniň artmagy däl. Onuň manysy adam azatlygynyň, adamzat bagtyýarlygynyň artmagy bilen hem baglydyr. Hakykatdan-da, her bir adamzyň özüniň we özünden öňen nesilleriniň bagtly durmuşy ugrunda alada edip ýaşaýşy ýaly, her bir jemgyýet hem öňküsinden has kämil bolmaga çalyşýar, özüniň we geljekki nesilleriniň durmuşynyň häzirkiden has bagtly bolmagy ugrunda alada edýär.

Adamzat jemgyýeti elmydama ösüşde. Ýöne jemgyýetçilik ösüşiniň depgini mydama birsydyrgyn bolmaýar. Köplenç halatda ösüş ewolýusion häsýetde, ýagny kem-kemleýin, tapgyrma-tapgyr görnüşde bolup geçýär. Emma käbir taryhy şertlerde welin, ösüş rewolýusion häsýetde hem eýe bolup bilýär. Rewolýusion ösüş diýlip jemgyýetçilik durmuşynda gaty gysga döwür aralygynda bolup geçýän düýpli özgerişliklere we öwrülişiklere aýdylýar. Jemgyýetçilik ösüşiniň, esasan, ewolýusion görnüşde bolup geçýänligi üçin, ylymda, köplenç, “jemgyýetiň ösüşi” diýlen düşünje bilen bir hatarda onuň bilen manydaş “sosial ewolýusion” diýen söz düzümi hem ulanylýar.

Indi jemgyýetiň ösüşiniň faktorlary (täsir edýän sebäpler) baradaky gürrüňe geçeliň. Bu mesele jemgyýeti öwreniş ylymynda jedelli meseleleriň biridir. Bu mesele dogrusynda jemgyýeti öwreniş ylymynda dürli garaýyşlar, pikirler we taglymatlar öňe sürülýär. Alymlaryň käbir topary jemgyýetiň ösüşine onuň ýerleşýän geografik sredasynyň, şawynyň aýratynlyklarynyň (topragyň hiliniň, ýeriň daglyk, düzlik ýa-da çöllük bolmagynyň, howa şertleriniň, haýwanat we ösümlik dünýäsiniň aýratynlyklarynyň) täsir edýänligini subut etmäge çalyşýar. Olaryň ikinji bir topary bolsa jemgyýetçilik ösüşiniň esasy faktorlary hökmünde ykdysady faktorlary, ýagny maddy, önümçiligiň gurnalys usulyny we synpy göreşi görkezýärler. Alymlaryň üçinji bir topary bolsa jemgyýetçilik ösüşiniň in esasy sebäbini adamzat aňynyň artmagy bilen, ýagny ylmyň, biliminiň we tehnologiýalaryň ösmegi bilen baglanyşdyrýarlar. Alymlaryň başga bir topary bolsa jemgyýetiň ösmegine adamlaryň öz ýaşaýş durmuşlaryny has-da gowulandyrmak, zähmetini ýeňilleşdirmek bilen bagly islegleriniň artmagy täsir edýär diýen pikiri öňe sürýärler. Adamzat taryhynyň ösüşini hatda fiziki faktorlaryň üsti bilen düşündirmäge çalyşýan nazaryýetleriň hem birnäçesi bar. Garaýyşlaryň hiç birine ham nädogry diýmek mümkin däl. Özüçe olaryň hemmesi-de belli bir derejede dogry. Ýöne hiç bir faktory hem jemgyýetçilik ösüşiniň düýp sebäbi hökmünde kabul etmek mümkin däl. Sebäbi jemgyýetçilik ösüşi çylşyrymly we iňňän köp taraply ösüş. Oňa geografik gurşaw hem, maddy önümçilik hem, adamzat aňynyň we dünýägarayşynyň artmagy hem, ilatyň san taýdan köpelmegi ýa-da azalmagy hem, uruşlar, halkara dawalary hem, jemgyýete haýsy şahsyň ýa-da toparyň ýolbaşçylyk edýänligi hem, dini garaýyşlar hem öz aýgtyly täsirini ýetirip bilýär. Jemgyýetiň ösüşine aýgtyly täsir edýän zatlar başga-da kän. Ýöne jemgyýetçilik ösüşine täsir edýän faktorlar meselesi baradaky gürrüňi şu ýerde gysgaça jemläp, jemgyýetçilik ösüşinde, has dogrusy, taryhy ösüşde, halkyň we şahsyýetiň orny baradaky meselä seredip geçeliň.

8-nji sowalnama

1) Syýasy filosofiýa. "Syýasat" we "syýasy gatnaşyklar" düşüňjeleri: Adaty aňda „syýasat“ diýen düşüňje haýsy hem bolsa bir zady dolandyrmak bilen baglanylyar. Mysal üçin, „ykdyşady syýasat“, „bilim syýasaty“ we başg. Syýasat şonuň ýalyda adam başlangyjynyň işewürligi bilen hem baglanylyar, ýagny oýlanyşykly maksatlary we olary amal etmekligiň ýollaryny kesgitlemek. Ylymda hem „syýasat“ diýen düşüňjäniň dürli kesgitlemeleri bar. Syýasatyň manysy, *Aristoteliň* pikiriçe, döwletiň we adamyň abadançylygyny gazanmaklyk üçin adamlary jemlemekde bolýar. *Tomas Gobbs* syýasata umumy bähbidi aňlamaklyga gönükdirilen hereket hökmünde garaýar. Italiýan alymy *Nikolo Makiawelli* (1469-1527 ýý) syýasaty güýç hökmünde düşündirmeklikden ugur alýar. Marksizmda bu garaýyş ösdürilip syýasat synplaryň häkimiýet üçin göreş meýdany hökmünde aňladyldy. Syýasata gural hökmünde garaýanlar hem bar. Häzirki döwürde syýasata syýasy häkimiýetiň kömegi bilen umumy ähmiýetleri amal etmeklik bilen baglanyşykly toparlaryň, partiýalaryň, adamlaryň, döwletiň hereket meýdany hökmünde galýar.

Syýasy häkimiýet bu ýerde bir subýektiň döwlet gurallaryny ulanyp öz erkini toparlara, köpçüligе, guramalara, adamlara dakmaklyk başarnygy bolýar. Syýasy häkimiýet döwletiň kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetleriniň üsti bilen amal edilýär. Bir subýektiň başga birine kesgitli täsir edip bilmeklik başarnygy dürli serişdelere: gorka, bähbide, ynanja, adata, kanuna, däbe we başg. esaslanyp biler. Syýasy häkimiýeti sosial häkimiýetiň beýleki gyrnüşlerinden: maşgala, ahlak, hukuk tapawutlandyrmaklyk gerek. Syýasy häkimiýeti amal etmeklik adam köpçüliginiň bähbitlerini kanagatlandyrmaklygy göz önünde tutup döwlet edaralaryna daýanýar.

Syýasat toparlaryň, adamlaryň, guramalaryň durmuşy saýlawynyň gursawy bolup ahlak bilen jebis baglanyşykda bolýar. Arzuw edilýän geljegiň taslamalaryny saýlamaklyk, ol ýa-da beýleki çäkli maksatlaryň ähmiýetliligi adamyň, toparyň ýagşy we ýaman, adalatlylyk we adalatsyzlyk baradaky ahlak oýlanmalaryna esaslanýar.

Häzirki döwrüň ylmy döwlete jemgyýetiň syýasy ulgamynyň esasy edarasy, adamlaryň, jemgyýetçilik toparlaryň, synplaryň we assossiýalaryň hereketini we gatnaşyklaryny gönükdirýän we olara gözegçilik edýän gurama hökmünde garaýar. Döwlet jemgyýetde häkimiýetiň merkezi edarasy bolýar. Ol hem tötänleýin däl. Syýasy gatnaşyklarda esasy mesele häkimiýet meselesi bolýar, ol hem ilki bilen döwlet bilen baglydyr. Şol häkimiýetiň gurallaryny ulanyp, döwlet edaralary jemgyýetiň syýasy ulgamynyň ähli böleklerine täsir edýär. Döwlet öz hereketini jemgyýetde agalyk edýän sosial-synpy güýçleriň bähbidine gulluk edýän kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetleriniň belli bir apparaty hökmünde çykyş edýär. Şol apparatyň kömegi bilen şol güýçler öz täsirini jemgyýetiň ykdysady, syýasy, sosial we ruhy gursawlarynda berkidýär.

Döwletiň manysy we ähmiýeti onuň wezipeleriniň üsti bilen ýüze çykýar. Olara: syýasy häkimiýeti amal etmeklik wezipesi; ýurdy daşarky höwplardan goramak wezipesi; hojalyk-guramaçylyk wezipesi; ruhy medeniýeti ösdürmeklik wezipesi; ideologiki wezipesi; daşarky gatnaşyklar wezipesi. Döwletiň özboluşly sosial wezipesine hem ünsi çekmeklik gerek. Ol köp sanly sosial meseleleri çözmeklik, adamlaryň sosial goraglylygyny üpjün etmek bilen bagly.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň döwlet gurluşynda düýpli özgerişler bolup geçýär. 2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 26-syna bolup geçen nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiasynyň täze redaksiýasynda şeýle täzelenişe gerek bolan hukuk esaslary döredildi. Şol Maslahatda ýurtta döwrän täze reallýklardan ugur alyp kabul edilen „Türkmenistanyň Konstitusiasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda“ Türkmenistanyň Konstitusion Kanuny esasynda Türkmenistanyň Halk maslahaty öz işini döwlet derejesinde bes edýär. Jemgyýetimizde we döwletimizde ykdysady hem-de sosial öňe gidişligi üpjün etmek maksady bilen onuň hukuklary Türkmenistanyň Prezidentine we Türkmenistanyň Mejlisine berildi. Ýerli Halk maslahatyň bölümçeleri bolsa, welaýatlarda, welaýat hukukly şäherlerde, etraplarda, şäherçelerde halk köpçüligi bilen baglanyşdyryjy möhüm ulgam hökmünde saklanyp galýar. Olar öz hukuklaryna laýyklykda degişli çärelerde ykdysady, durmuş we medeni meseleleri çözmäge gatnaşyp, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýetleriň işjeň kömekçileri, maslahatçylary bolýarlar. Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti amala aşyrýarlar. Olar şu beýik wezipäni amal etmeklikde jemgyýetçilik guramalarynyň, şol sanda ýaşulularyň maslahatynyň oý-pikirlerine, tekliplerine daýanýarlar.

2) Akyl ýetirişde obýekt we subýekt düşüňjeleri: Dünýä akyl ýetirişde subýekt we obýekt düşüňjeleri giňden ulanylyar. "Subýekt", "obýekt" birek-birege laýyk gelýän düşüňjelerdir. "Subýekt" barada aýdylanda biz adam-subýekti-akyl ýetiriş, hereket ediş, baha beriş diýip düşüňjäreis. "Obýekt" barada aýdylanda bolsa öz-özümizden soraýarys: nämäniň obýekti-akyl ýetirişiň, baha berişini, hereket edişini obýekti diýen düşüňjeler ulanylyar. Subýekt tutuş sosial çylşyrymly iýerarhiýany emele getirýän düşüňjedir, onuň esasy fundamenti tutuş sosial ýaşaaýyşy aňladýar. Ahyrky netijede adamzadyň bilim-paýhasy ýokary öndüriji güýç bolup çykyş edýär. Onuň taryhy ösüşinde birnäçe umumylyklar bolup halklar-subýekt hökmünde hereket edýärler. Her bir halk aýry-äýry düzgünleri, normalary, gymmatlyklary döredip öz medeniýetlerini emele getirýärler. Tebigatdaky hadysalara, jandarlara, ösümlüklere şonuň ýaly-da dürli halklaryň ahlagy, döp-dessurlary gymmatlyklary barada asyrlardan-asyrlara merjen dänesi ýaly maglumatlar toplanylmagy akyl ýetiriş üçin uly

ähmiýeti bardyr. Hakyky manysyndaky subýekt gnoseologiyada akyl ýetiriş bilen baglaşdyrylýar. Subýekt we akyl ýetiriş işleri takyk taryhy döwürde birmeňzeş hem bolup bilýär. Akyl ýetirişde subýektiw we obýektiw gatnaşyklar döreýär. Obýekt subýekte men näme? Maňa akyl ýetir? diýip, ýüzlenýäne meňzeşdir. Akyl ýetirişde subýekt obýektsiz, obýekt hem subýektsiz bolup bilenok. Häzirki zaman gnoseologiyasynda obýekt we akyl ýetiriş predmeti tapawutlandyrylýar. Obýekt diýlip barlygyň real fragmentini aňladýar. Ol barada barlaglar geçirilýär. Adamynyň özüni hem köp ylymlar - biologiýa, medisina, psihologiýa, sosiologiýa, filosofiýa we beýleki ylymlar obýekt hökmünde öwrenýärler Şeýle-de bolsa hem adam barada her ylymyň öz çemeleşşi bar. Meselem psihologiýa adamynyň psihikasyny barlaýar, medisina adamynyň näsaglylygyny ony bejermegiň ýollaryny öwredýär. Mälim boluşy ýaly adam öz tebigaty boýunça döredijilik, taryhyň subýektidir. Şonuň ýaly-da sosial taryhy dörediji hem-de şol bir wagtda akyl ýetirişiň obýekti hem bolup durýar. Sosial akyl ýetirişde adam öz hususy taryhy jemgyýetçilik manysyny hem öwrenýär. Bu özara subýektiň we obýektiň gatnaşygynyň täsirinde akyl ýetiriş has-da çylşyrymlaşýar, bu ýerde obýekt bir wagtyň özünde taryhy dörediji subýekt hökmünde hem çykyş edýär. Sosial akyl ýetirişde ähli mesele adam sferasynyň daşynda aýlanýar. Obýekt - adamlaryň özleri we olaryň döredijilikleriniň netijeleri bolmak bilen birlikde olar akyl ýetirişiň subýekti hem adamlaryň özleri bolup durýar. Akyl ýetirişiň prosesinde döredilen zähmet gurallary, yadygärlikler barada gözi bilen görenleriň şaýatlygy, resminamalary, soraglary, anketalar arkaly öwrenilýär. Jemgyýetde ol ýa-da beýleki adamynyň bähbitleri goralman hiç bir hereket edilmeyär. Adamlaryň raýatlylygy onuň ahlak ýüzi, hakykata laýyk gelýän idealy iň uly zerurlykdyr we diýseň ähmiýetlidir.

3)Estetiki aň we onuň düýp manysy: Estetiki aňy onuň iň ýokary, ýöne hususy ýüze çykmasy bolan sungatdan tapawutlandyrmak gerek. Estetiki aň adamynyň her bir işinde ýüze çykýar (ylmy pikirlenme, duýgy arkaly seljermek, önümçilik işi ýa-da gündelik ýaşayyş aladalary we ş.m.). Sungat bolsa professional işiň netijesi bolup, onda estetiki aň esasy maksada öwrülýär. Estetiki duýgy daşky dünýäsiz mümkin däl. Adam onuň (daşky dünýäniň) bir bölegini özgertmäge girişýär. Bu ýerde “gözelligiň” subýektiw çeşmesi hökmünde zähmet öňe çykýar. Zähmet prosesinde zatlar “ýnsanlaşdyrylýar”, adamyň özüde ruhy ýagdaýy boýunça “zatlaşýar”, ýagny zatlaryň içki mazmunyny ozone siňdirýär. Adamzat taryhynyň başynda zähmetiň kömegi bilen “saz diňleýän gulak, gözelligi duýýan gözüň görnüşi, - gysgaça aýdanda, adama lezzet bermäge ukyply duýgular” emele gelýärler we ösýärler. (F.Engls. Maşgalanyň, hususy eýeçiligini we döwletiň emele gelmegi.) Şeýlelikde, estetika predmetiň (zadyň) içki ýaşayşynyň gönüden-göni duýgy arkaly aňladylmasy bolup, özünde adam mazmunynyň “zatlaşdyrylmak”, tebigy dünýäniň “ýnsanlaşmak” prosesini jemleýär. Şeýle jemlemeler adam tarapyndan özbaşdak durmuş gymmatlygy hökmünde kabul edilýär we başdan geçirilýär. Adamzat işiniň estetik zady çeper görnüşe geçirýän, şol bir wagtyň özünde hem mazmun, hem usul, hem maksat bolup öňe çykýan aýratyn görnüşine sungat diýilýär. Adam, hamala diýersiň, ikinji dünýäni, öz dünýäsini döredýär. Birinji dünýäden (tebigatdan) nusga alnyp “ýasalan” bu ikinji dünýä name gerek? Görlüp oturylsa, sungat, beýleki ähli işlerden tapawutlylykda adamyň içki mazmunyny bitewilikde aňlatmaga mümkinçilik berýär. Şoňa görä-de, sungatyň predmeti hökmünde adamyň we dünýäniň aragatnaşygy, şeýle ähli ölçeglerde (psihologik, durmuş, ahlak we ş.m.) adamyň özi öňe çykýar.

9-nji synag sowalnamasy

1) Filosofiýanyň ösüş taryhy (Gadymy filosofiýa we orta asyr filosofiýasy): Filosofiýanyň taryhyny göz önüne getirsek, onda bir tarapdan, filosofik garaýyşlar gitdigiçe köpelmek bilen bolýar. Beýleki bir tarapdan geljege gelişmejek forma we mazmun özüni üýtgedip, başga bir hala girýär, ýöne käbirleriniň bolsa geljekki garaýyşda özüne orun tapmaýan halatlarynyň bolýandygy hem geň galdyryjy hadysa däl. Ýöne käbir ýagdaýda könäniň netije bermän galmagyna garamazdan saklanyp galypdyr. Şonuň üçin geçmişiň taryhyna ser salsak, onda biz birgiden filosofik düzümleri, taglymatlary, ugurlary, garaýyşlary göreris. Filosofiýanyň taryhynda birgiden dürli ugurlardan iki ugur – materializm bilen idealizm saýlanyp galyp, olar Demokritiň hem-de Platonyň liniýasyny döredýärler. Şeýle hem bu iki ugruň arasynda dialektika bilen metafizikanyň arasynda ilki başdan göreş dowam edipdir. Bu bolsa Geraklit bilen Aristoteliň liniýasy diýilýär. filosof sözünü ilkinji gezek biziň eramyzdan öňki VI asyryda ýaşan grek matematigi we akyldary Pifagor ulanypdyr. Ol pähim – parasatlylyga we sagdyn ýaşaýyş durmuşyny beýan etmäge çalyşýan adamlara filosof diýipdir. Dünýä medenýetinde dünýägaraýyş manysynda filosofiýa termininiň ornaşmagy belli grek akyldary Platonyň, türkmençe aýdylanda, Elfatunyň ady bilen baglanyşyklydyr. Filosofiýanyň taryhynda belli bir yz galdyranlar hem gadymy grek akyldarlarydyr. Gadymy grek akyldary Fales Miletskiý ähli zatlar suwdan döreyär diýen pikiri aýdypdyr. Filosofiýanyň döremeginiň ilkinji etapnyda mifologiýa bilen stihýalaýyn materializmiň ýa-da materializmiň idealizme bolan garşy durmalaryny mälim etmek mümkin däl. Antik materializmiň "stihýalaýynlyk" häsiýeti materializmde idealistik (mifologik) formada bolýandygy zerarly, olaryň, ýagny idealizm bilen materializmiň arasyndaky konflikt belli bir derejede filosofiýanyň ösmeginde içki güýç hökmünde çykyş edipdir. Bu konflikt öz gezeginde antik-dialektikanyň döremegine täsirini ýetiripdir. Elbetde, ilkinji stihýalaýyn häsiýete eýe bolan ilkinji akyldarlaryň pikirlerinde zatlaryň üýtgemeginiň ählumumy häsiýetdeligi bellendir. Gadymy hytaý filosofi Lao-Szy (b. e. öň VII asyr) her bir zat belli bir ösüş derejesine barmak bilen özüniň gapma-garşylygyna öwürülýär we doly däl-doly bolýar, egri-gönelýär, boş-dolyar we tersine diyip öwredipdir. Bu gapma-garşylyga, hereketiň ählumumy kanunalaýyklygynda zatlaryň bir ýeke-täk akym boýunça baky döremegi we ýok bolmagy baradaky pikir hökmünde garalypdyr. Atomlar baradaky taglamaty ilkinji bolup öňe süren gadymy grek materialisti Lewkipp (b. e. ö. 500 – 440) bolupdyr. Lewkipp dünýädäki ähli zatlar bölünmeýän örän maýdajyk, kiçijik maddy böleklerden ybaratdyr. Olar boşlukda hereket edýärler diýip hasaplapdyr.

2) Akyl ýetirişiniň duýgulaýyn mehanizimleri (Ten duýgusy, beýnä ornaşdyрма, göz önüne getirme we ş.m.): Akyl ýetiriş işinde adamyň ähli ukyply herekete getirilýär. Olaryň hataryna biri-biri we adamyň beýleki ukyply bilen bagly bolan duýgy („janly gözgeçilik“ etme) we akyl (pikirlenme, rasional oýlanma) girýärler.

Yokarda bellenen şaly, filosofiýanyň taryhynda akyl ýetirme işinde, onuň duýgulaýyn we rasional (pikirlenme) görnüşleriniň bu ýerdäki ornuna iki hili biri-birine garşydaş nukdaýnazar bilen garaýyşlar bar. Olaryň birinjisini öňe sürýän *sensualistler* (*sensus* latynça – duýgy) akyl ýetiriş işinde duýgy organlaryna kesgitelýäni orun berýärler. Bu hili garaýyşlar filosofiki akymlaryň ählisinde hem bolýar. Ikinji ugruň tarapdarlary bolan *rasionalistler* (*ratio* latynça – akyl, pikirlenme) ilki bilen täze döwürde gazanylan matematika ylmynyň üstünlüklerine daýanyp, ählumumy we gerek bolan hakykat duýgulaýyn tejribeden däl-de, eýsem pikirlenmäniň üsti bilen gazanylyp bilner diýýärler.

Göz önüne getirme garalyan zadyň geçmişde duýgy organlaryna täsir eden, emma şu pursatda täsir etmeýän duýgulaýyn-görünýän obrazy bolýar. Oňa ýatlanýan we oýlanýan obrazlar girýärler. Janly gözgeçilik üçin daşky dünýäni göze görünýän görnüşde şöhlelendirme häsiýetli, ol adamyň gönümel real durmuş bilen baglanyşygynda mümkin bolýar. Filosofiýanyň, ylmyň, we ruhy işiň beýleki görnüşleriniň ösüşi bilimiň iki garşydaş taraplar bolan duýgulaýyn we rasionallaýyn akyl ýetirişiniň jemi bolýandygyny görkezýär. Duýgulaýyn akyl ýetirme görýän, eşidýän, duýýan, syzýan we başga duýgy organlaryň üsti bilen amal edilýär. Janly gözgeçilik özara baglanyşykda bolan üç görnüşde amal edilýär. Olar duýmak, kabul etmek we göz önüne getirmek bolýarlar. Olaryň her biri hakyky dünýäniň adam tarapyndan şöhlelendirilýän subýektiw obrazy bolýarlar. Duýgy görmeklik, eşitmeklik, duýmaklyk, syzmaklyk we başga görnüşlerden durýar. Duýgy bu ýerde janly gözgeçiligiň has çylşyrymly görnüşini bolan kabul etmekligiň düzüm bölegi bolup çykyş edýär.

3) Giňişlik we wagt: Hereketiň tebigaty baradaky filosofik netijeleriň giňişlik bilen wagtyň düýp mazmunyna düşünmek üçin prinsipiial ähmiýeti bar, giňişlik bilen wagt bolsa hereket bilen bir hatarda materiýanyň barlygynyň formalarydyr.

Giňişlik barada gürrüň edilende, biz adaty haýsydyr bir predmetiň belli biro run tutýandygyny, onuň üç ölçeginiň: uzynlygynyň, iniň, beýikliginiň bardygyny göz önünde tutýarys. Wagty biz wakalaryň başlangyjy ýa-da uzaklygy hökmünde häsiýetlendirýäris. Filosofiýa bolsa munuň bilen çäklenmeýär, ol giňişlik bilen wagtyň obýektiwligi hakyndaky, olaryň hereket edýän materiýa bilen baglanyşyklary hakyndaky meseleleri gözden geçirýär. Giňişlik düşünjesi materiýalaýyn obýektleriň bir wagtyň özünde ýaşaşmagyny we olaryň biri-birleri barasynda ýerleşişini aňladýar. Ähli materiýalaýyn predmetleriň we hadysalaryň giňişlikdäki uzalyjylygy, formasy we möçberleri bar. Özara içkeri içkeri baglanyşygy bolan materiýalaýyn prosesleriň biri-birine oňositel durnukly täsir ýetirmegi hökmündäki uzalyjylyga hereket edýän materiýanyň häsiýetleri sebäp bolýar. Hil taýdan dürli materiýalaýyn obýektleriň giňişlikdäki baglanyşyklaryny we gatnaşyklaryny matematiki beýan edýär. Matematiki teoriýalar, matematiki apparat näçe çuň ösen bolsa, hakykatyň giňişlikdäki umumy häsiýetleri şonça-da takyk suratlandyrylýar. Wagtyň düşünjesi materiýalaýyn prosesleriň gezeleşmeginiň yzygiderliligini olaryň uzaklygyny aňladýar. Islendik görnüşdäki we ýagdaýdaky materiýa wagtyň häsiýetlerine eýedir. Giňişlik bilen wagtyň materiýanyň barlagynyň ählumumy formalarydyr, olar materiýanyň ähli halallaryna mahsusdyr. Islendik materiýalaýyn hereket nirededir bir ýerde, har bir giňişlikde we haçan-da bolsa bir mahal, haýsy-da bolsa bir wagtda bolup geçýär. Giňişlik bilen wagtyň obýektiwdir. Giňişlik bilen wagtyň materiýalaýyn proseslere garşysyz ýaşap bilmez. Wagtdan we giňişlikden daşarda ýaşayan barlyk hakyndaky idealistik we dini düzgünleri tankyt edip, F.Engels edil giňişlikden daşardaky barlyk şaly, wagtdan daşardaky barlyk hem tüýs baryp ýatan patarrakdyr diýip belläp geçipdir. Obýektiw dünýäde hereket edýän materiýadan başga hiç zat ýok, materiýa bolsa giňişlikdäkidən we wagtdakydan başga hili hereket edip bilmez. Materiýalaýyn obýektleriň giňişlikdäki we wagty arasyndaky äsýetleriniň özara baglanyşygy hereketiň ep-esli tizlikleri mahalynda görneginiň ýüze çykyp başlaýar. Meselem, mezonlar diýen

“elementar” bölejikler asudalyk ýagdaýynda sekundyň millionlardan bir üleşiniň dowamynda ýaşayar emma welin olara uly tizlik berilse, onda olaryň ýaýan wagty ýüzlerçe esse artýar.

Dünýä giňişlikde we wagtda hereket edýän materiýadyr. Şonuň üçin hem edil materiýanyň özi ýaly giňişlik bilen wagt hem ebedilik hem-de tükeniksizdir.

10-njy synag sowalnamasy

1) Abstrakt pikirlenme (düşünje, pikir ýöretme, netije we gipoteza): ylmy teoriýalar, kategoriýalar, ylmy düşüňjeler we beýleki ylmy abstraksiýalar entek metod dälidir. Dinamiki kanunlar az sanly elementlerden ybarat bolan we biri-birinden otnositel aýrybaşga hereket edýän sistemalarda ýüze çykýar. Olarda ençeme tötänleýin faktorlardan abstragirlenmäge mümkinçilik bar bolýar. Şeýle sistemalar esasan mehanikanyň, astronomiýanyň, klassyky fizikanyň öwrenýän obýektleridir. M. Weberiň pikirler akymynda raýat jemgyýeti hakykylykdan has daşda bolan akyl ýetiriş abstraksiýasy, ideal tip bolýar. Ýöne pikiriň özüde belli bir many bar. Ýeterlikli bilim diýip ol sinteziň, analiziň, duýgularyň we abstragirlenmegiň birligindedir diýen ylmy pikiri akyl ýetiriş prosesine girizýär. Fenomon duýgyny kabul etmegi, göz önüne getirmegi we pikiri öz içine alýar diýýär. Ýöne arassa aň abstragirlenen aňdyr. Düşünjeleýin şöhlelendirme şöhlelendirmäniň abstrakt oýlanşyk we nazaryet akyl ýetirmesi bilen baglanşykly iň düýpli görnüşi bolýar. Dünýägarayyşyň bu derejesine dünýä düşünmeklik diýse bolar. Hut şony hem filosofiýa açyp görkezýär. Filosofik metodlar (metodlar ulgamy, metodologiýa) ählumumy, uniwersal häsiýetlidir, ýagny abstragirlenmegiň (ylmy abstraksiýalary döretmegiň) iň umumy, iň ýokary derejesidir. filosofiýada diliň we pikirlenmäniň gabat gelmeýänligi ir döwürlerde bellenen. Iň gadymy dil yşarat dili bolýar. Yşarat şonda hereket görnüşde ýüze çykýar. Onda-da yşarat amaly hereket däl-de, özüniň real esasyndan aýrylan hakyky hereketi aňlatmaklyk bolýar. Yşarat abstraksiýa tarap ilkinji ädim bolup çykyş edýär. Abstrakt pikirlenmegiň üç sany esasy formasy bar:

1. düşünje (ponýatiýe)
2. pikir ýöretmek (suždeniýe)
3. akyl netijesini çykarmak (umazaklyuçeniýe).

Düşüňjeler abstrakt pikirlenmegiň ikinji formasynyň - pikir ýöretmegiň düzümi böllekleridir.

2) Materiýa düşünjesi we onuň ýaşamagynyň formalary: materiýany öwrenýän ylmlar: fizika, himiýa, himiki fizika; Gadymy atomistler Lewkipiniň we Demokritiň (b.e.ozalky IV-III asyrlar) taglymaty materiýa hakyndaky düşüňjeleriň ösüşinde möhüm etap bolupdyr. Olar eýýam materiýany adamyň töwregini gurşap alan jisimleriň haýsy-da bolsa bir görnüşi bilen aýry bir zat hasap etmändirler. Emma materiýanyň ählisi jisimleriň gurluşyk “materiýaly” hökmünde göz önüne getirmeklik saklanyp galypdyr. Emma indi şeýle material diýilip özboluşly “kerpiçjikler” – maddanyň “atomlar” (“atomos” – bölünmeýän diýen grek sözünden grek sözünden) diýip at alan iňňän ownuk bölejikleri hasap edilipdir. Gadymy filosoflaryň pikirine görä, atomlar hil taýdan üýtgeşsizdirler, olaryň reňki-de, ysy-da ýok, olar biri-birinden özleriniň formasy, möçberi, ýagdaýy bilen hem-de örän dürli görnüşdäki bileleşiklere goşulmagy bilen tapawutlanýarlar. Materiýanyň iňňän ownuk bölejikleri gaty bolup, olara hiç hili täsir edip bolmaş, olar hemişe hereketde bolup, “boşlukda zymdyrylyp yörmiş” we özara birleşip, dünýäniň ähli jisimlerini, onuň bütün köpgörnüşligini emele getirýärmiş. Bu garaýyşlar entek umumy häsiýetlidi, olar şol wagt hiç hili eksperimentler arkaly tassyklanyp biljek dälidi. Emma, muňa garamazdan, olar materiýanyň gurluşy hakyndaky düşüňjeleriň ösüşinde onuň rol oýnadylar. Gadymy filosoflaryň döwründen başlap, materiýanyň ýaradylmanlygy we ýok edilmejekdigi baradaky ideýa adamzat pikiri üçin elýeterli boldy.

Gadymy filosoflaryň döwründen başlap, materiýanyň ýok edilmejekligi baradaky ideýa adamzat pikiri üçin elýeterli boldy. Materiýa ebediligidir, onuň ýekeje böljigi-de ýokdan dörläp bilmez ýa-da yssyz-sorsuz ýok bolup bilmez. Materiýany olar bütün tükeniksiz we çäksiz tebigat bilen aýry bir zat hasaplapdyrlar. Emma her niçik bolsa-da, Marksdan ozalky materialistleriň materiýa baradaky garaýyşlary çäkli bolupdyr. şol wagtyň tebigaty syllaýjylary bilen birlikde olar, öz pikirleriçe, materiýanyň öz boluşyna mahsus bolan birnäçe üýtgeşsiz, ebedilik häsiýetlerini tapmaga synanyşypdyrlar. Haýsydyr bir jisimiň materiýalaýyndygynyň iň möhüm sypaty diýip, massa, ýagny ol jisimdäki materiýanyň mukdary hasap edilipdir. W.I.Lenin özüniň “Materializm we empiriokritisizm” diýen kitabynda materiýanyň klassiki kesgitlemesini berdi. Ol ylmyň XIX asyryň ahylarynda – XX asyryň başlarynda gazanan üstünliklerini analizlemek esasynda şu kesgitlemäni beripdi. materiýanyň özi ähli zatlaryň yasalýan ýöne bir “gurluşyk materiýaly”, älem ymaratynyň üýtgeşsiz “kerpiçjikleri”, onuň bir kysymly esasy dälidir. Materiýa diýlip aňdan daşarda ýaşayan obýektleriň, hadysalaryň, prosesleriň tükeniksiz köp dürlüligine, bütün obýektiw reallığa düşünilýär.

3) Analogiýa we modelirlеме taryhy we logiki metodlar: Teoretiki akyl ýetirişin problema, gipoteza, teoriýa, idealizasiýa, formalizasiýa, matematiki modelirlемеk ýaly formalarynyň hem bardygyny bellemek gerek. Teoretiki akyl ýetirişin möhüm usullarynyň biri matematiki modelirlемеkdir. Öwrenilýän predmet onuň tebigy ýa-da emeli, logiki kopiýasy, nusgasy bilen çalşyrylyp öwrenilende, oňa modelirlемеk diýilýär. Öwrenilýän predmetiň möhüm aýratynlyklaryny görkezýän, olaryň hakyky nusgasy bolan islendik predmet model bolup biler. Eger-de orginal bilen modeliň fiziki tebigaty bir meňzeş bolsa oňa fiziki modelirlемеk diýilýär. Orginalyň modeli matematiki deňlemeler arkaly beýan edilýän bolsa, onda oňa matematiki modelirlемеk diýilýär.

11-nji synag sowalnamasy

1)Dünýä akyl ýetirişde optimizm skeptisizm we agnostisizm akymlar: pisiologizmiň häsiýetini alan skeptizmi we realitiwizmi üzüň-kesil tankytlamak bilen çykyş etdi, şonda her bir akyl ýetiriş hereketiň mazmuny boýunça empiriki aňň düzümi bilen kesgitlenilýär. döwürlerde *agnostisizm* (grekçe *a* – däl, *gnosis* – bilim) hem täzeden ýüze çykýar. Agnostik akyl ýetirişde barlanýan zadyň manysy bilen onuň ýüze çykarylyşynyň arasy bölünýär. Ol duýgudan uzak gitmän hadysalaryň açylmadyk tarapynda galýar. Filosofiýanyň başlangyç döwründe ol mümkinlik görnüşinde ýüze çykyp, XVIII-XIX asyrlarda gutarnykly kemala gelýär. Dünýä akyl ýetirmek bolarmy diýen prinsipiň üstünde adamzat mydama çekeleşip alada edip geldi. Hakykatdan hem älem tükeniksiz, çäksiz bolsa-da adam aňy bu tükeniksizliklere akyl ýetirmeklikde kynçylyklar çekýär. Bu mesele filosofiki pikirlerde dürli görnüşlerde yzarlanýar. Bu meselä jogap bermekde optimizm, skeptisizm, agnostisizm ýaly üç ugur takyklandy. Optimistler dünýä akyl ýetirip boljakdygyna prinsipial tassyklaýarlar, agnostikler, skeptikler dünýä akyl ýetirmekligi düýpli inkär etmeýärler. Munuň tersine ony inkär edýärler. Bilimlere akyl ýetiriş mümkinlik bilen garaýarlar. Şeýle-de bolsa bu üç bölege bölmeklik ýönekeýligi, sadalaşdyrmaklygy aňlatmaýar. Agnostisizmiň esasy meselesi barlyga akyl ýetirmeklik biziň duýgularymyz bilen mümkin däl diýip, düşündirmeklige synanyşýarlar. Predmetler barada, olaryň boluşy barada düýpli biz bilmeýäris, ol mümkin däl. Dünýä başlangyçsyz, tükeniksiz, biz bolsa öz formulamyz bilen çemeleşýäris, diýen düşüňjani agnostikler öňe sürýärler. Agnostiki netijelere gelmeklik filosofiýanyň dürli akymyna neopozitiwizme, fenomenologiýa, eksiztensializme, pragmatizme we şuna meňzeş ugurlara mahsusdyr. Agnostisizm, skeptisizmiň çendenaşa bir görnüş bolup çykyş edýär. Skeptisizm akyl ýetirmekligi prinsipial ykrar etsede, mümkinlik hakykata akyl ýetirmekde mümkinligiň uly rolunyň bardygyny ykrar edýär. Skeptisizm öňki düşüňjeler, ýörelgeler, gymmatlyklar özgerýän, üýtgeýän döwründe has-da güýjeýär, ylaýta-da öň hakykat diýilýän düşüňjeler ylmyň, praktikanyň netijesinde inkär edilende has-da bu taglymat örç alyp güýçlenýär.

2) Absolyút otnositel hakykylyk we pragmatizm: Absalyút hakykat diýilip ylymda obýekt barada gutarnykly ähli taraplaýyn ýokary derejä ýetilen düşüňjeleri aňladyp indi akyl ýetirmek üçin mesele galmaýar. Ylmyň ösüş prosesi absolyút hakykata köp halatlarda goşulýar we her bir soňky açyşlar öňkiden has takyk bolýar. "Absolyút" diýen düşüňje özi bir otnositel hakykat diýlen düşüňjede ulanyp bolýar: ol obýektiw häsiýete eýedir, hil pursatynda absolyút mazmuna geçýär. Şu manyda özi bir hakykat hem absalyutdyr hem-de otnositeldir. Şunlykda adamzadyň bilimlerinde absolyút bilimleriň çägi mydama artýar. Şeýlelik, bilen ylym diňe bir absolyút hakykata eye bolmak bilen birlikde otnositel häsiýete-de eýedir. Şeýle-de bolsa absolyút hakykat böllekleyin aňymyzda, bilimimizde durmuşa geçirilýär. Absolyút hakykat bilen meşgullanýan diýip, tassyklamak gowy däl. Biziň bilimlerimizniň çäksizligi barada olaryň ýene-de bir gezek otnositel häsiýetdedigine düşünmeklik diýseň maksadalaýykdyr. Hakykatyň otnositel häsiýeti barada aýdylanda, ylmy hakykat diýilýän düşüňje bilimler dünýäsinde-de absolyút takyk diýip düşünmek bolmaz. Ýagny häzirki günlerde Fransiýanyň karoly ýok, ol barada absolyút faktlar almak hem mümkin däl diýen ýalydyr. Akyl ýetirişde absolyút takyk faktlar, adamlaryň praktiki işleri diýseň zerurdyr. Şeýle-de kazy kazyýet mejlisinde seredilýän adam jenaýat etdimi ýa-da etmedimi gelin jeza berilin diýip, pikirlenmän aýtmama haky ýokdur. Kazynyň jenaýat barada doly hemme taraplaýyn degerli ynamy bolmasa adamy jezalandyrmama haky ýokdur. Lukman operasiýa etmek üçin ýa-da kesellä güýçli täsir ediji derman bermek üçin öz gelen absolyút kararyna esaslanmalydyr. Absolyút hakykat takyk bilinýän faktlara esaslanýar. Başgaça aýdylanda, absolyút hakykat obýekt bilen pikirlenmäniň birek-birege laýyk gelmeýän pikirleri aňladýar.

3)Ýiti zehinlilik we intuitiýa subut etme we ýalana çykarma: Barlanýan obýektleriň gurluşynyň şeýle duýdamsyz açylyşyna subýektiň obýekt bilen „bagry badaşmagynyň uzak döwri gerek, oňa intuitiýa (latynça *intuitus* - synlamak, garamak, gözlemek) diýilýär. Adam dörediji jandardyr, intuitiýa, gös-göni hakykaty synlamakdyr. Intuitiýa pikirlenmäge esaslanýar. Emele gelmek, predmetiň intim mazmunyna aralaşmaktan ýüze çykýar. Begerson intuitiýanyň ruhuň ýaşayşynyň esasy hasaplaýar. Filosofiýanyň wezipesi adamlaryň intuitiýasyny ösdürmäge kömek etmelidir. Fenomologiýa esaslandyryjy Tusserl Fenomen bu ýüze çykýan zatlardyr. Fenomon duýgyny kabul etmegi, göz önüne getirmegi we pikiri öz içine alýar diýýär. Akyl ýetirişde induksiýa we deduksiýa metodlary hem ulanylýar. Bu metodlar ýeke-täklilerem, umumylyklara akyl ýetirmekde diýseň uly ähmiýete eýedir. Döredijilikli adam paýhasy, dürli garşylyklaryň esasynda elmydama açyşlara ymtylýar. Akyl ýetirişde ýiti zehinlilik, ukyplylyk, intuitiýa uly netijelere we açyşlara getirýär. Akyl netijesini çykarmagyň kömegi bilen haýsydyr bir düzgünleriň hakykylygy ýa-da galatlygy, ýalňyslygy esaslandyrylýar, ýagny olar subut edilýär ýa-da ýalana çykarylýar, anyklanan faktlara düşündiriş berilýär, tebigatyň we jemgyýetiň akyl ýetirilýän kanunlary esasynda ylmy taýdan öňden görmeler amala aşyrylýar.

12-nji synag sowalnamasy

1)Filosofiýada dialetika we metafizika düşünjeleri: Orta asyr filosofiýasynda metafizika teologiýany filosofiki taýdan esaslandyrmaklyga hyzmat edýär. Şonuň üçin täze döwürde metafizika dialektika garşy oýlanyş usuly düşünmeklik ýüze çykýar. Onuň sebäbi hem metafizikanyň ähli zatlara we hadysalara üýtgemeyän we biri-birine bagly däl görmüşde garamaklygynyň, tebigatyň we jemgyýetiň ösüşinde gapma-garşylygy inkärlemekliginiň akyl ýetirmeklikde birtaraplylyga getirýänligi bilen baglanylyar. Şeýle ýagdaýyň ýüze çykmaklygynyň taryhy sebäpleri ylmy-filosofiki akyl ýetirmäniň gadymyýetde we Galkynyş eýýamynda tebigata bitewilikde we ösüşde-özgerişde, garanlygy täze döwürde bolsa ylmlaryň bölünmegi, olaryň biri-birine bagly däl, biri-birinden aýra bölekler bölünmegi bilen bagly bolýar. „Metafizika“ düşünjesi dialektika garşydaş manyda nemes akyldary F. Hegel (1770-1831 ýý) tarapyndan ulanylyar. „Dialektika“ diýen söz bize gadymy grek filosofiýasyndan miras berlen. Ony filosofiýa Sokrat girizýär. Ol hakykaty gazanmaklyk üçin jedel sungaryny işläp düzmekligiň gerekligini bellän. Şeýle garaýyş Sokratyň şägirdi Platon tarapyndan kabul edilýär we ösdürilýär. Orta asyr filosofiýasynda dialektika diňe düşünjeleri ulanmaklygyň tehnika, logika, ýagny formal jedel sungaty hökmünde garaýyşlar hökmünde berkedir. Barlyga degişlilikde bolsa dialektiki garaýyş inkärlenýär. Gapma-garşylyk meselesi, ösüş meselesi kimin filosofiýadan gysylp çykarylýar. Dialektikanyň täzeden dikeldilmegi esasan nemes klassiki filosofiýasynyň, ilki bilen hem Hegeliň tagallalary bilen mümkin bolýar. Dialektika, Hegeliň pikirçe, aňyň, zatlaryň hem-de asla gutarnylyklygyň hakyky tebigaty bolýar. Dialektika aňyň kesgitlemesiniň birtaraply we çäkl bolan halatynda, ýagny özlerni inkärlemeklige eýe bolan ýagdaýynda bir kesgitlemeden has doly bolan ikinji kesgitlemä geçmeklik bolýar. Her bir gutarnylyklygyň düýp manysy, onuň öz-özünü aradan aýyrýanlygynda bolýar. Şeýleleikde, dialektika her bir ylmy taýdan açylýan pikirň hereketlendiriji ruhy bolýar we ýeke özi ylmyň manysyna has doly baglansyklary we gereklikleri girizýän ýörelge bolýar. Arabaglansylyk we ösüş baradaky taglymat bolan Hegeliň dialektikasynyň mirasdüşeri bolup *dialektiki materializm* çykyş edýär. Hegeliň dialektikasy Marks we Engels tarapyndan örän uly baha eýe bolýar.

2)Filosofiýanyň ählumumy kanunlary: filosofiýa dünýägaraýyşyň iň ýokary derejesi we görmüş bolup, ol dünýägaraýyşyň teoretiki özeni, ulgamlaryn-rasional dünýägaraýyş bolup çykyş edýär. Filosofiýa dünýäniň we adamyň ýaşayşynyň we ösüşiniň ählumumy kanunlaryny we rasional manysyny açyp görkezmeklige borçly bolýar. Gapma-garşylyklaryň birligi we göreş kanuny. Bu kanun filosofiýanyň şonuň bilen birlikde dialektikanyň esasy ýadrosy, özeni bolup durýar. Bu kanun bolmasa filosofiýanyň beýleki ählumumy kanunlaryny ýagny hil üýtgemeleriniň mukdar üýtgemelerine we bir-birine geçiş kanunyny hem-de inkär etmäniň inkär etme kanunynyň düýp mazmunyna düşünmek mümkin bolmazdy. Bu kanun bilen filosofiýanyň esasy jübtleýin kategoriýalaryda bir-biri bilen özara gatnaşyklarynyň esasynda durýar. Şoňa görä gapma-garşylyklaryň birligi we göreş kanuny durmuşda ylaýta-da filosofiýada möhüm orun tutýar. Onuň roly we ähmiýeti onuň ösüşiniň içki çeşmelerini we impulslaryny ýüze çykarýandygy bilen kesgitlenýär. Gapma-garşylyklar göreşi – ösüşiniň çeşmesidir. Şoňa görä şu kanuna garaýyş ösüş baradaky bu ýa-da beýleki teoriýanyň ylmylygyny we ýaşayşy ukyplylygyny barlamaga esas bolýan daýançdyr. Ösüşiniň ählumumy dialektiki kanunlaryny we dialektikanyň kategoriýalaryny bilmeçlik bizi hakykaty öwrenilen wagtynda-da praktiki işde-de hakykata dogry çemeleşmegiň ylmy metody, deslapgy şerti bilen jogaplandyrylýar. Dialektikanyň kanunlaryny we kategoriýalaryny bilip hem-de olary gollanyp, biz her bir aýry-aýry hadysada, prosesde, wakada dürli taryhy şertlerde, dürli praktiki wezipeler çözülen wagtynda umumy kanunlaryň täsiri nähili formalarda ýüze çykan bolsa, şol aýratyn formalary tapmalydyrys, ele salmalydyrys, tassyklamalydyrys.

3)Hukuk aňy we onuň medenýeti: Raýatyň hukuk aňy we hukuk medenýeti kanunlary amal etmekligiň aýrylmaz bölekleridir. Dogrudan hem, kanunlary amal etmeklik aňly hereketlerden ybaratdyr. Hukuk kadalaryny we kanunlary berjaý etmeklige, ýerine ýetirmeklige we ulanmaklyga gönükdirilen hereketleriň aňly-düşünjeli bolmagy raýatlarda degişli hukuk medeniýet bolmagyny talap edýär. hukuk aňy umumy görnüşde alnanda, jemgyýetçilik aňynyň hukuk gatnaşyklary bilen bagly bolan zatlaryň söhletlendirýän tarapydyr. Jemgyýüzýän adamlaryň her biriniň aýratynlykda alnan hukuk aňy hem adamlaryň hukuk bilen bagly bolan garaýyşlaryny we düşünjelerini özünde jemleýär. Adamlaryň hukuk bilen baglansylykly düşünjeleri näçe baý bolsa, şonça-da olaryň hukuk aňy giňdir. Raýatlaryň hukuk aňynyň giňligi, düşünjeleriniň we garaýyşlarynyň dürslügi bolsa raýatlaryň hukuk medenýetiniň ýokary bolmaklygynyň esasy şertidir. Eger-de jemgyýetde ýaşayan her bir adam öz konstitusion hukuklaryny, erkinliklerini we borçlaryny gowy bilýän bolsa, ýurtdaky hereket edýän kanunlardan gowy baş çykaryp bilýän bolsa, onda şeýle raýatlardan ybarat bolan jemgyýetiň hukuk medenýeti hem ýokary bolýar. Hukuk aňda hukuk kadalaryny we kanunçylyk namalary işläp düzmeklik we ulanmaklyk bilen baglansylykly jemgyýetiň hukuk durmuşynyň dürli pursatlaryň söhletlendirýär. Ahlaklyk aňy jemgyýetde her bolan ahlak gatnaşyklarynyň söhletlendirýär. Özüniň ýüze çykmasyň bir görnüşi. Täze jemgyýetçilik gatnaşyklaryna geçýänligi we hukuk döwletiniň gurulmagy bilen, hukuk döredijilik işi işewirleşýänligi sebäpli hukuk aňy hil taýdan özgermeli bolýar. Ahlak, estetiki we dini aňyň orny hem beýgelýär. Olar halkyň ruhy medenýetiniň baýmagyny we adamlaryň özara gatnaşygyny ynsanperwerleşmegiň üpjün edýän ahlak we estetiki gymmatlyklary toplamaklyga hyzmat etmeli jemgyýetiň ösüşinde täze derejä we hile çykmaklygy, onuň demokratik häsiýetleriniň işewir açylmagy we ýaşayşyň täze görnüşlerine geçilmegi adamlaryň döredijilik işewirliğini artýrmaklygy talap edýär.

13-nji synag sowalnamasy

1) Syýasy häkimýet. Syýasat we ahlaklylyk: Adaty aňda „syýasat“ diýen düşünje haýsy hem bolsa bir zady dolandyrmak bilen baglanylýar. Mysal üçin, „ykdyşady syýasat“, „bilim syýasaty“ we başg. Syýasat şonuň ýalyda adam başlangyjynyň işewürligi bilen hem baglanylar, ýagny oýlanyşykly maksatlary we olary amal etmekligiň ýollaryny kesgitlemek. Ylymda hem „syýasat“ diýen düşünjäniň dürli kesgitlemeleri bar. Syýasatyň manysy, *Aristoteliň* pikirçe, döwletiň we adamyň abadançylygyny gazanmaklyk üçin adamlary jemlemekde bolýar. *Tomas Gobbs* syýasata umumy bähbidi aňlamaklyga gönükdirilen hereket hökmünde garaýar. Italiýan alymy *Nikolo Makiawelli* (1469-1527 ýý) syýasaty güýç hökmünde düşündirmeklikden ugur alýar. Marksizmde bu garaýyş ösdürilip syýasat synlaryň häkimýet üçin göreş meýdany hökmünde aňladyldy. Syýasata gural hökmünde garaýanlar hem bar. Häzirki döwürde syýasata syýasy häkimýetiň kömegi bilen umumy ähmiýetleri amal etmeklik bilen baglanyşykly toparlaryň, partiýalaryň, adamlaryň, döwletiň hereket meýdany hökmünde garalýar. Syýasy häkimýet bu ýerde bir subýektiň döwlet gurallaryny ulanyp öz erkini toparlara, köpçülige, guramalara, adamlara dakmaklyk başarnygy bolýar. Syýasy häkimýet döwletiň kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimýetleriniň üsti bilen amal edilýär. Bir subýektiň başga birine kesgitli täsir edip bilmeklik başarnygy dürli serişdelere: gorka, bähbide, ynanja, adata, kanuna, däbe we başg. esaslanyp biler. Syýasy häkimýeti sosial häkimýetiň beýleki görnüşlerinden: maşgala, ahlak, hukuk tapawutlandyrmaklyk gerek. Syýasy häkimýeti amal etmeklik adam köpçüliginiň bähbitlerini kanagatlandyrmaklygy göz önünde tutup döwlet edaralaryna daýanýar. Ahlak we syýasat jemgyýetçilik durmuşyny irki sosial dolandyryş görnüşlerine degişli bolýarlar. Olary ýakynlaşdyrýan zat ikisiniň hem sosial saýlaw gursagyna degişli bolýandyklary we şonuň üçin ýeterlikli derejedäki hereketliligi we üýtgeýänligi bolýar. Olaryň manysy köp zatlar: taryhy we sosial-medeniýetden başlap we subýektiw göz önüne getirmeler hem-de hatda tötänliklere çenli zatlaryň täsirine baglydyr. Ondan başga-da ahlak we syýasat adamlaryň ýaşayyş hereketlerini sazlaşdyrýy kada-düzgünler hem bolýarlar. Adamlaryň özüni alyp baryş hereketi ähli adamlar üçin hökmmany bolan ahlak we syýasy-hukuk kadalarynyň (umumy düzgünler, ýokar nusgalyklar, özüni alyp barmaklygyň nusgalary) üsti bilen sazlaşdyrylýar. Ýöne, ahlak we syýasy kadalar biri-birinden kesgitleniş usullary we amal edilýş serişdeleri boýunça hem tapawutlanýarlar.

2) Jemgyýetiň ruhy we medeni durmuşy: Ilki bilen jemgyýetçilik aňyna tutuşlygyna jemgyýetiň ruhy durmuşy hökmünde garap, onuň jemgyýetiň ýaşayyşynda we ösüşinde wajyp orna eýe bolýanlygyny belläliň. Ol baý mana eýe bolan ýagdaýynda adamlaryň durmuşynda oňaly ruhy atmosferany, gowy ahlaky-psihologiki şertleri döredýär. Başga bir ýagdaýlarda jemgyýetiň ruhy durmuşy garyp, täsirsiz bolmagy mümkin. Jemgyýetiň ruhy durmuşynyň mazmunynda onuň hakyky adamçylyk manysy ýüze çykýar. Ruh, ruhylyk diňe adama degişli bolup, ony dünýäniň beýleki zatlarýndan beýgeldýär. Aýratyn adamyň aňynda özboluşly, goý, ol üýtgetmeler esasynda kabul edilende hem onuň jemgyýetde ýaşap öleşdiren öz aňynyň üstünden geçiren göz önüne getirmeleri, garaýyşlary, ters pikirleri bar bolýar. Şahsyýet öz halkynyň, adamzadyň ruhy baýlygyny näçe köp öleşdirse, şonça-da ruhy tarapdan baý bolýar.

Adam ýaşayşynyň tebigy-biologiki tarapy jemgyýetçilik-medeni esaslarda „adamlaşdyrylýar“. Bu ýagdaý hatda adamyň biologiki gereklilikler bolan nesilleri dowam etmek, iýmek, içmek we şunuň ýaly başga meselelerde degişli bolýar. Şahsyýet, adamzadyň durmuşy-medeni tejribesini özünde näçe köp jemledigiçe we öz gezeginde, onuň ösmegine öz aýratyn goşandyny goşdugyça, şonça hem ol belentdir. Her bir jemgyýetde millet wajyp orun tutýar. Millet belli bir teritorial çäklerde taryhyň dowamynda kemala gelen adamlaryň durnukly birleşmesi bolup, oňa bitewi dil, medeni we psihiki umumylyk, şonuň ýaly-da onuň agzalaryna özlerini başgalardan tapawutlandyryan bitewilge degişlidiklerini aňlamaklyk häsiýeti mahsus bolýar. Jemgyýetçilik durmuşyny öwrenýän ähli barlagçylar maşgalany nesillerden-nesillere miras alynýan medeni nusgalary göteriji hem-de şahsyýeti terbiýelemegiň şerti hasaplaýarlar.

3) Neotomizm we neopozitiwizm akymlary: Filosofiyada dürli akymlaryň: amerikan pragmatizm filosofiyasynyň (Ç.Pirs, U.Jems, J.Dýui), fenomenologiyanyň (E.Gusserl), germenewtikanyň, filosofiki antropologiyanyň (M.Şeler, P.Teyýar de Şarden), ekzistensializmiň (M.Haydegger, K.Ýaspers, Ž.P. Sartr), pozitiwizmiň we neopozitiwizmiň (O.Kont, B.Rassel, L. Witgetşteýn) strukturalizmiň (K.Lewi-Stros) ýaly has meşgurdyr. XX asyryň filosofiyasyna köp ugurlar mahsusdyr. Neotomizm (düşündiriji), ekzistensializm (ýaşayyş filosofiyasy) nepozitiwizm (filosofiyanyň predmetini inkär edýär) neofreydizm (psihologiki ugur) neotomizm (täze tomizm) personalizm, pragmatizm strukturalizm, fenomenologiya, antropologiya XX asyryň filosofiyasy bütün dünýä filosofiyasyna öwrüldi.

14-nji synsg sowalnamasy.

1)Medeniýet düşünjesi we onuň filosofik many-mazmuny: Filosofiya ylmynyň özboluşlylygyna köp filosofiki taglymatlary özleşdirmek, öz şahsy filosofiki medeniýetiňe eýe bolmak bilen göz ýetirse bolar. Adam zähmetde öz durmuş şertlerini öz hemişe ösýän isleglerine laýyk özgermek bilen, olary hemişe özgerdip ýörýär, maddy we ruhy medeniýetiň dünýäsini döredýär, ol medeniýet bolsa onuň tarapyndan adamyň nä derejede kemala getirilişine görä adam tarapyndan döredilýär. Adam öz organizm derejesi bilen hadysalaryň tebigy baglanyşygyna girýär we tebigy zerurlyga boýun egýär, öz şahsyýetlik derejesi bilen bolsa ol sosial durmuşa, jemgyýete, adamzat taryhyna, medeniýete ýüzlendirilen. Adamlaryň hukuk bilen baglanyşykly düşüňjeleri näçe baý bolsa, şonça-da olaryň hukuk aňy giňdir. Raýatlaryň hukuk aňynyň giňligi, düşüňjeleriniň we garaýyşlarynyň dürslügi bolsa raýatlaryň hukuk medeniýetiniň ýokary bolmaklygynyň esasy şertidir. Eger-de jemgyýetde ýaşayan her bir adam öz konstitusion hukuklaryny, erkinliklerini we borçlaryny gowy bilýän bolsa, ýurtdaky hereket edýän kanunlardan gowy baş çykaryp bilýän bolsa, onda şeýle raýatlardan ybarat bolan jemgyýetiň hukuk medeniýeti hem ýokary bolýar. Öz raň ýokary hukuk medeniýetiniň bolmaklygy döwletiň özi üçin hem bähbitlidir. Sebäbi ýokary hukuk medeniýeti bolan raýatlar jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplaryna degişli bolan kanunlary gowy bilip, degişli hukuk düzgünlerini berjaý edip ýaşamaklygy we hereket etmekligi baýarlar. Magtymgulyynyň, Mollanepesiň ýa-da Berdi Kerbabaýewiň dili elmydama türkmen medeniýetiniň esasy düzen, diliň baýlaşmagyna esaslary döredipdir. Eger dil medeniýet bolýan bolsa, onda ony ýoýmak bolmaýar ýa-da islegiňe görä üýtgedip bolmaýar. Diliň arassalygynyň goralmagy we saklanmagy zerurdyr.

2)Täzeden döreyiş döwürüniň akyldarlary(Kuzanskiý,Kopernik, Galileo Galileý,Nýuton): Täzeden döreyiş döwürüniň beýik akyldarlary bolup, ol gumanizm ideýasynyň döremegine alyp baryar. Şol döwürň wekilleriniň biri nemes filosofy, alym, dine gulluk ediji **Nikolay Kuzanskiýdir (1401-1464)**. Ol adamyň akyl ýetirilişiniň güýji barada, şeýle pikiri orta atýar: adam özüniň akly bilen döretmeklik ukyby bilen hudaýa meňzeş diýmek bilen “adam aňy bilen adam” diýen pikiri öňe çykarýar. Ol tebigata akyl ýetirmekde matematiki düşüňjeleri ulanmagyň mümkinçiligi barada filosofik pikirlerini beýan edipdir. N. Kuzanskiý filosofiyada garşylyklaryň biri-birine laýyk gelmegi barada pikiri öňe sürýäpdir. Ol ähli garşylyklaryň çözüdi hudaýda hasap edipdir. Bu döwürň görnükli polýak astronomy we filosofy **Nikolay Kopernikdir (1473-1543)**. Ol dünýäniň geliosentrik düzümi baradaky garaýyşy döredijidir. Onuň teoriýasy Ýeriň Günün daşyndan we Ýeriň bir gije-gündizde öz okunyň daşynda aýlanyşy baradaky açyşy Ptolomeýiň dünýäniň geliosentrizm we geosentriz sistemasynyň garşysyna çykyş bolýar. Ptolomeýiň geosentrizm sistemasy boýunça Ýer gymyldamaýar, ol dünýäniň merkezi onuň daşyndan Gün, Aý, planetalar, ýyldyzlar aýlanýarlar. Bu sistema dini garaýyş esasynda döran ideýadyr. Geosentrizm grek sözi bolup, “Ýer” diýmekligi aňladýar. N.Kopernik öz sistemasyny hemmetaraplaýyn işläp, matematiki taýdan esaslandyryr. Geljekde Kopernigiň bu sistemasy anyklanylýar we Gün älemiň merkezi bolman, ol diňe gün sistemasynyňky. Onuň bu pikiriň çäkliligi tarapy: Älem tutuş alanda hereketsizdir. Ol gaty sferada bolup gutarýar, şol gaty sfera bolsa hereketsiz ýyldyzlar berkidilendir. Bu sistemany esaslandyrmakda Galileý, Kepler, Nýuton uly rol oýnaýar. Bu sistemanyň ýeňişi ylmyň ösmegine uly badalga berdi. **Galileo Galileý (1564-1642)** italyan fizigi we astronomy, klassiki mehanikanyň esasy goýujy, bu barada ylmy dünýägaraýyşy dörediji. Akyl ýetirişde aýratyn hem tebigat hadysalaryna akyl ýetirmekde ol ten duýgularyndan başlap, onuň teoretiki düşündürilişde iki usulynyň, ýagny analiz bilen sinteziň ulanylmagyny makullaýar. Ýeterlikli bilim diýip ol sinteziň, analiziň, duýgularyň we abstragirlmegiň birligindedir diýen ylmy pikiri akyl ýetiriş prosesine girizýär.

Täzeden döreyiş döwürüň ylmy açyşlary we ylmy pikirleri adamzadyň dünýä bolan garaýyşyny üýtgetdi we adamyň ondaky orny görkezildi, bu bolsa geljekde ylmyň we filosofiyanyň ösüşinde yz galdyrdy. Bu döwür häsiýetlendirilende oňa antik filosofiyanyň ikinji gezek dogulyşy diýmek bolar. Hakykatdan hem bu ylmy açyşlar we filosofik pikirler tebigy we guminitar ylymlar üçin itergi boldy, täze eýýamda tebigy ylymlaryň ösmegine esas goýdy.

3)Mazmun we forma.Düýp many we hadysa: Filosofiyanyň esasy kategoriýalary 6 sany jübütleyin kategoriýalary bolup, olar *esasy däl kanunlar* hem diýilýär. Olara: *ýekeleşýin, aýratyn, umumy kategoriýasy, sebäp we netije, mazmun we forma, düýp mazmun we hadysa, zerurlyk we tötänlik, mümkinlik we hakykat* degişlidir. Gapma-garşylyklaryň göreşi arkaly ösüşiniň möhüm we ähliumumy aňladylmalaryndan biri predmetleriň mazmuny bilen formasynyň arasynda garşylyklaryň emele gelmeginden, ösmeginden we ýeňlip geçilmeginden ybaratdyr.

Mazmun we forma kategoriealarynyň ösüş proseslerine düşüňmek üçin möhüm ähmiýeti bardyr. Dialektikanyň hemme beýleki kategoriýalary ýaly, mazmun we forma bir-birine geçip bilýärler. Olaryň arasynda absolýut çäk ýok we bir baglanyşyklarda we gatnaşyklarda mazmun bolup duran zat başga baglanyşyklarda we gatnaşyklarda forma bolýar. Forma bilen mazmunyň arasynda çylşyrymly dialektiki özara gatnaşyklar bar. Şonuň üçin olar birigip birligi döredýär. Olaryň biri bolmasa, beýlekisi-de ýokdyr. Her bir predmetde, her bir prosesde hemişe mazmun we forma bardyr. **Düýp mazmun we hadysa.** Düýp mazmunyň özi obýektiw hakykatyň içki, oňnositel durnukly tarapydyr, şu hadysanyň tebigatyny kesgitleýän tarapydyr. Düýp mazmundan tapawutlanyp, hadysa obýektiw hakykatyň daşky has hereketli we üýtgeýji tarapydyr. Hadysa düýp mazmunyň konkret ýüze çykmasydyr. Düýp mazmun we hadysa hakyndaky düşüňjeler ylmy-bilimiň dowam etmeginiň ilki başyndan başlap peýda boldy. Akyl ýetirişiniň ösüşiniň logikasy we praktiki işiň islegleri adamy zadyň ýa-da predmetiň düýp mazmuny bolup duran zady olaryň ilki başda bize görnüşinden tapawutlandyrmagyň zerurdygyna getirdi. Metafizika üçin hadysany düýp mazmundan üzňeleşdirmek häsiýetlidir. Bu üzňeleşdirmek dürli-dürli görnüşde ýüze çykýar. Käbir filosoflar aýratyn ideal esas hökmünde düýp mazmun özleriniň düýp mazmuny bolmadyk hadysalardan aýratynlykda ýaşaýar diýip hasap edýärler. Obýektiw idealizmiň bir entek wekilleri şeýle garaýşa goşulýarlar.

Nemes filosofy Kantyň we onuň şagirtleriniň pikirine görä düýp mazmun zatlaryň özünde bar, emma ol adam üçin elýeterlik däldir diýip hasap edýärler. Olaryň pikirine görä, adamyň akyly ýetirilişiniň özi zatlaryň obýektiv düýp mazmunyny aňlatmaýan hadysalar dünýäsidir. Düýp mazmun bilen hadysanyň arasynda uçrum bolup, ol adamyň akyly ýetirilişini tarapyndan döredilýär. Materialistler bolsa hadysa bilen düýp mazmunyň içki, üznüksiz baglanyşygyny, birligini görkezýär. Rus alymy we filosofy W. I. Lenin düýp mazmun we hadysa hakynda “bu ýerde-de biz biriniň beýlekisine geçişini görýäris: düýp mazmun hadysada ýüze çykýar. Hadysa düýp mazmunlydyr” diýip belleýär. Düýp mazmun ýüze çykýar diýmegiň özi haýsy-da bolsa bir hadysalarda ýüze çykmaýan sap düýp mazmunlaryň ýokdugyny aňladýar. Her bir düýp mazmun anyk predmetlerde, zatlarda, proseslerde, wakalarda, gatnaşyklarda we ş.m. ýüze çykýar. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwletimiziň düýp mazmuny ykdysady ösüş “Döwlet adam üçin” diýen şygaryň many-mazmunynda, raýatlaryň ýaşaýyş durmuşynyň gowulaşmagy, olaryň saglygy barada aladada we ş.m. ýaly ýagdaýlarda ýüze çykýar. Hadysa düýp mazmunlydyr diýmekligiň özi her bir hadysada düýp mazmunyň ýüze çykýandygyny aňladýar. Her bir hadysa düýp mazmun bilen ol ýa-da başga hili baglanyşyklydyr, onuň ýüze çykmasydyr. Meselem, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwletinde halkyň hal-ýagdaýynyň gowulaşmagynyň düýp mazmuny - “Döwlet adam üçin” diýen şygaryň durmuşa geçirilmegidir. Düýp mazmunyň aýry-äýry ýüze çykmalaryna akyly ýetirip, biz şunlukda düýp mazmunyň özüne akyly ýetirmek ýoly bilen barýandygymyzy aňladýar. Düýp mazmun bilen hadysa diňe bir bitewilik däl, belki gapma-garşydyrlar, olar hiç wagt bir-birine doly gabat gelmeýärler. Olaryň gapma-garşylyklygy öz aralarynda dürli gatnaşyklarda ýüze çykyp, özläriniň düýp mazmunyny bildirýän hakykat predmetleriniň içki garşylyklarynyň aňladylmasydyr. Düýp mazmun bilen hadysanyň arasyndaky garşylygyň aýdyň ýüze çykması bolup daşky görnüş hyzmat edýär.

15-nji synag sowalnamasy

1)Filosofiýada metod we metodologiýa düşünjeleri: XVII asyrdaky ýaşan inlis filosofy Frensis Bekon özüniň „Täze Organon (gural)“ diýen eserinde dogry metody ýolagçynyň garaňky gijede ýoluna ýagty salýan çyra bilen deňeşdiripdir. Oý metod dogry ýoldur, dogry ýol bilen ýöräp barýan hatda agsak adam ýolsuz, çarkandakly ýerden ýlgap barýan adam bilen deňeşdirende öz maksadyna has çalt ýeter diýip belläpdir. Şeýle dogry metod diýip, ol induktiw akyl ýetiriş usulyny hasap edipdir. Onuň pikirine görä, ylym diňe empiriki analize, gözegçilige we eksperimente daýanyp, hadysalaryň sebäplerini we kanunlaryny açyp biler.

XVIII asyrdaky ýaşan fransuz matematigi we filosofy Rene Dekart takyk we ýönekeý düzgünleri metod hasaplapdyr. Oýar bilimleri köpeltmäge, dogry bilimleri ýalňyş bilimlerden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär diýip, hasap edipdir. Onuň pikirine görä, deduktiv-rasionalistik metod hakykylygy açmagyň esasy usulydyr.

Metod we metodologiýa meselesini işläp düzmäge XVIII-XIX asyrdaky ýaşan nemes filosoflary uly goşant goşdylar. Belli nemes filosofy G.W.Gegel idealistik dialektika metodyny, K.Marks materialistik dialektika metodyny işläp düzdüler. Metod we metodologiýa problemalary häzirki zaman filosofiýasynda, ylaýta-da onuň ylmyň filosofiýasy, pozitiwizm, neopozitiwizm, postpozitiwizm, strukturalizm, analitiki filosofiýa, germenewtika, fenomenologiýa ýaly akymalarynda möhüm orun eýeleýär. Ylmy barlaglarda metodyň we metodologiýanyň ähmiýetine düşünmekde ötegeçmeleriň hem bardygyny bellemek gerek. Onuň iki görnüşini bar.

a) metodologik negatiwizm. Bu nukdaýnazardyň tarapdarlary metodologiýa bilen meşgullanmak hakyky ylmy barlagdan alymlaryň ünsüni sowýar, ylmyň özi özüniň metodologiýasydyr diýýärler. Şeýlelikde, olar metodologiýa kembaha garaýarlar.

b) metodologik eýforizm. Bu nukdaýnazardyň tarapdarlary metodologiýanyň ähmiýetine aşýokary baha berýärler. Oýaryň pikirine görä, ylmy metod ähli problemalaryň uniwersal açarydyr.

2)Kant we onyň agnostisizm teoriýasy: Agnostizmiň birnäçe görnüşini bar. Käbir agnostikler adamyň bilimleriniň çeşmesi tejribedir diýen düzgünden ugur alýarlar, emma welin, olaryň pikirine, tejbire biziň ten duýgularymyzyň, beýnämä ornaşdymalarymyzyň jeminden başga zat dälmişin. Şu nukdaý nazardan predmetler baradaky biziň pikirlerimiziň dogrulygy hakynda netije çykarmaklyk öz pikirlerimizi hut özümiň ten duýgularymyzdan we beýnämä ornaşdymalarymyzdan başga hiç zady bilip biljek dälmişik. *agnostisizm* (grekçe *a* – däl, *gnosis* – bilim) hem täzedan ýüze çykýar. Agnostik akyl ýetirişde barlanýan zadyň manysy bilen onuň ýüze çykarylyşynyň arasy bölünýär. agnostikler obýektiw dowam edýän zatlar hamala akyl ýeterlik däl, olar, Kantyň aýdyşy ýaly, “özlügindäki zatlardyr” diýen ýalňyş netijä gelýärler. Bu bolsa hamala zatlaryň düýp mazmuny we olaryň ösüşiniň kanunalaýyklyklary hakyndaky bilimleri adam duýgy organlarynyň kömegi bilen-de, teoretiki akyl ýetirişiniň kömegi bilen-de alyp bilmez diýen netijä alyp barýar. Akyl ýetiriş obýektiw dünýäniň adamlaryň aňynda şöhlelenmesidigini subut edip, materialistler elmydama agnostizme garşy çykyş edipdirler. Emma metafizik bolansoňlar, olar dialektikany şöhleleniş teoriýasynda, akyl ýetiriş prosesini düşündirmekte ulanmagy başarmadylar.

3)Filosofiýada strukturalizm ugry: Islendik bir zat belli bir böleklerden durýar ýa-da başgaça aýdylanda, her bir zadyň öz stukturasy (düzümi) bolýar. Jemgyýet diýlip atlandyrylýan umumylyk bolsa iňňän köp böleklerden, has takygy, adamlaryň dürli toparlaryndan we gatlaklaryndan ybarat ymylykdur. Adamlaryň dürli toparlarynyň we gatlaklarynyň köplügi jemgyýetiň sosial strukturasyny emele getirýär. Jemgyýetiň sosial strukturasynda iň wajyp orunlaryň biri adamlaryň milli aýratynlygy bilen tapawutlanýan toparlaryna degişlidir. Sosial garşylyklaryň antagonistik ýa-da antagonistik däl häsiýetdedigi jemgyýetiň strukturasy bilen kesgitlenýär. Jemgyýetiň sosial strukturasynda iň wajyp orunlaryň biri adamlaryň milli aýratynlygy bilen tapawutlanýan toparlaryna degişlidir. Adamyň milli aýratynlygy onuň belli bir millete ýa-da halkyýete degişliligi bilen kesgitlenilýär. Ýer ýüzünde häzirki döwürde milletleriň we halkyýetleriň 2000-den gowragy bar diýlip hasaplanýlar.

16-nji synag sowalnamasy.

1)Filosofiýanyň materializm düşüňjesi we onuň ösüşi: Filosofiýada näme ilkinji: ruhmy ýa-da materiýa, ideallylykmy ýa-da materiallyk. Bu sowalyň çözülişi umuman barlyga düşüňsimiz bilen bagly bolýar, sebäbi ideallylyk we materiallyk onuň çetki häsiýetleri bolýarlar. Başga sözler bilen aýdylanda materiallyk we ideallylykdan başga barlykda hiç zat ýok. Ondan başga-da onuň çözüldine görä filosofiýanyň uly akymlyary bolan materializm we idealizm bölünip aýrylýarlar. Bu filosofiýanyň akyl ýetirmäniň usuly hökmünde açmaklyga esas döredýän düşüňjeleri we ýörelgeleri kesgitlemeklige kömek berýär. Filosofiýa bu ugurlara özüniň döran wagtyndan bäri bölünipdir. Belli nemes filosofiýa *F. Şlegel* (1772-1829 ýý) bu ugurlaryň klassiki kesgitlemesini berýär. „Materializm ähli zady materiýanyň üsti bilen düşündirýär, materiýany ähli zatlaryň ilkinji başlangyjy, çeşmesi hökmünde kabul edýär...Idealizm ähli zady ruhdan alyp gaýdýar, materiýanyň döreyşini ruhuň üsti bilen düşündirýär, ýa-da materiýany oňa bagly edýär“1. Görşümiz ýaly „idealizm“ we „materializm“ düşüňjeleriň filosofiki manysyny adaty durmuşda olara berilýän manydan, ýagny materialist diýip maddy baýlyklara gyzyklyan adamy we idealist diýip päk, ruhy gymmatlyklara gözükiýän adamy göz önünde tutmaklykdan tapawutlandyrmaklyk zerur. Karl Marks (1818-1883) we Fridrih Engels (1820-1895). Bu akylýadlaryň işlerinde materializm has doly düşündirişe eýe boldy. Olar bu ýörelgeleri rewolýusion hereket we kapitalizmiň soňuna çykmagyň hem-de täze jemgyýeti - sosialistik we kommunistik jemgyýeti gurmagyň maksatnamalaýyn ýörelgeleri bilen baglanyşdyryp materializmiň esasy ýörelgelerini kemala getirdiler we ösdürdiler.

2)Induksiýa we deduksiýa: Akyl netijesini çykarmagyň iki esasy görnüşü bar: Induksiýa we deduksiýa, induktiw akyl netijesi we deduktiw akyl netijesi. Bularyň ikisi hem ylymda giňden ulanylýar we täze ylmy açylyşlar etmäge hyzmat edýär. Induktiw akyl netijesini çykarmak adamyň pikiriniň mälüm bolan ýekeleýin zatlar esasynda belli bolmadyk, nämälim umumy zadyň üstüni açmaga tarap hereketini aňladýar. Deduktiw akyl netijesini çykarmak belli bolan umumy kanunyň esasynda nämälim ýekeleýin zadyň üstüni açmagy aňladýar. Akyl netijesini çykarmagyň iki görnüşini hem ylmy açyş etmekde netijeli ulanmagyň mysaly hökmünde beýik rus himigi D.I. Mendeleýewiň ylmy açyşlaryny görkezmek bolar. *Induksiýa* – aýry-aýry başlangyçlary jemlemeklik bilen çykarylýan umumy netije esasynda bilimi almaklygyň usuly ýa-da pikir ýöretmeklik usuly. *Deduksiýa* – bilimiň umumylykda aýra-aýralyga hereketiniň usuly ýa-da pikir ýöretmeklik usuly, ýagny umumy başlangyçdan aýra-aýra netijelere gelmeklik ýagdaýy. Induksiýa uly ähmiýet beren Bekondan tapawutlanyp, Dekart deduksiýa, pähim-paýhasa esasy orun beripdir. Dekartyň taglymatynyň materialistik tarapyny ösdüren niderland filosofiýa *Benedikt Spinozadyr* (1632-1677). Dünýä akyl ýetirmegiň hakyky usuly diýip, ol induksiýany hasap edipdir. Deduksiýa kembaha garapdyr.

3)Filosofiýanyň we ylmy metodologiýanyň ugry instrumentalizm: Dyui oz hodürlän instrumentalizm usuly demokratiki jemgyýetde islendik problemalary netijeli çözmek üçin yaramlydyr diýip hasaplayar. Ol hut şeýle jemgyýeti goramagy we esaslandyrmagy özüniň baş sosial we ahlak maksady, şeýle hem öz filosofiýasynyň manysy hasaplady. Dogrusy, Däüiniň ajaýyp syýasy akylýadlar bolandygyny hem belläp geçmeli. Mundan başga hem ol medeniýetiň pedagogikasy we teoriýasy ideýasyny işläp taýýarlamaga düýpli goşant goşdy. Dünýädäki ähli zatlaryň özara baglanyşykly bolşy ýaly, filosofiýa hem ähli beýleki ylymlar, ilkinji nobatda bolsa jemgyýetçili-gumanitar ylymlar bilen berk baglanyşyklydyr, şolaryň esasynda ösýär, kämilleşýär hem-de, öz gezeginde, şol ylymlaryň hemmesi üçin metodologiýa bolup hyzmat edýär. *Instrumentalizm* - bu subýektiw-idealistik amerikan akymy bolup, munuň gözbaşynda amerikaly alym *Dyui* durupdyr. Bu akym pragmatizmiň bir görnüşü bolup, ony esaslandyryjynyň pikirine görä, subýektiň, obýektiň we anyk faktyň hemmesi usullaryň, tärleriň içinde ýerleşýär. Instrumentalizm hakdaky düşüňjelere, garaýyşlara döwürüň esasy özeni hökmünde seredipdir. Bu ugruň tarapdarlary döwürüň, jemgyýetiň gazanan üstünliklerine kän bir üns bermän, eýsem, olar jemgyýetiň ösüş prosesine üns berýärler.

17-njy synag sowalnamasy

1 jemgiýetiň sosial düzümi jemgiýet we jemgiýetçilik gatnaşyklary

Sosial filosofiýa sosiologiki barlaglara daýanýar we özüniň filosofiki umumylaşdyrmasyňy amala aşyrýar. Sosial filosofiýa taryhy filosofiýa bilen birlikde tutuşlygyna gumanitar ylymlara, ilkinji nobatda taryha, sosiologiýa, döwletiň we hukugyň teoriýasyna, syýasy ykdysadyýete, syýasaty öwrenişe we başgalara daýanmak bilen, jemgyýetiň durmuşynyň we ösüşiniň umumy ýörelgelerini, adamzadyň bütindünýä taryhynyň kanunalaýyklygyny öwrenýär. Taryh – munuň özi adamzadyň jemgyýetçilik hakydasydyr, onuň öz-özüniň düşünmegidir we öz-özüniň aň-düşünjesidir, hakykatda ýok bolup gidýän zatlar onuň düşünjesinde ýaşaýandyr. (Demokrit, Aristotel, Lukresiý). Eýýam bellenilip geçilişi ýaly, gadymy filosoflar jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň tebigatyny, taryhy ösüşini düýp mazmunyny we kanunalaýyklygyny nähili hem bolsa bilmäge hem-de kesgitlemäge synanyşypdyrlar. Platonyň pikirçe, adamlaryň öz talaplaryny kanagatlandyrmak üçin birek-birege mätäçlik çekýändigleri sebäpli jemgyýet döreýär. Aristotel adamynyň syýasy şahs bolup doglandygy we bilelikde ýaşamaga öz-özünden çalyşýandygy hakyndaky düzüni öňe sürdi. Ukyplaryň dogabitdi deň dældigi sosial ýagdaýa bu ymtlyşyň başlangyç nokadydyr, adamlaryň jemgyýetdäki wezipeleriniň we ornunyň tapawudy hem şundan gelip çykýar. Lukresiý adamynyň haýwan ýagdaýyndan çykmagynyň sebäbi maddy medeniýetiň ösüşi awlan ýyrtýy haýwanlarynyň derisinden peýdalanmagydyr, ýaşayş mesgenlerini döretmegidir we iň esasy bolsa otdan peýdalanmagy başarmagydyr diýip hasaplaýar. Jemgyýetçilik kanunlarynyň özboluşlylygy bolsa birinjiden, olaryň jemgyýetiň ýüze çykmagy bilen bilelikde ýüze çykandygynyň we şonuň üçin hem baky dældiginden ybaratdyr. Ikinjiden, öň bellenip geçilişi ýaly, tebigatyň kanunlary öz-özünden bolup geçýär, şol bir wagtda jemgyýetiň ösüşiniň kanunlaryny döredilýär; sebäbi olar «ýurduň fiziki ýagdaýlaryna, onuň sowuk, yssy, aram howasyna, topragyň hiline, ýerleşişine, möçberine, ondaky halklaryň - ekerançylaryň, awçylaryň, çopanlaryň durmuşyna, döwlet gurluşy bilen ýol berilýän erkinlik derejesine, ilatyň uýan dinine, ýygyn edýän ugurlaryna, baýlygyna, sanyna, söwda, ahlagyna we urp-adatlarýna laýyk gelmelidir, ahyr soňunda bolsa, olar öz aralarynda baglanyşyklydyr hem-de ýüze çykmagynyň ýagdaýlary, kanun çykaryjynyň maksatlary, olaryň tassyklanylan tertibi bilen şertlenendir» (Monteskiýe Ş. Saýlanan eserler. M., 1955. 168-nji sahypa). Üçünjiden, olar anyk ýagdaýda hereket etmegiň görnüşini hökmünde sosiumy guramagyň ýokary derejesi bilen baglanyşykly olaryň has çylşyrymly häsiýetini görkezýär. Akyly-başly adamlaryň dünýäsi köp halatynda fiziki dünýädäki ýaly kämil we takyk dolandyrylmaýar: şol dünýäde özüniň özboluşly kanunlary bar hem bolsa, ol fiziki dünýäniň öz kanunlaryna eýerişi ýaly şol kanunlara gysarnyksyz eýermeýär. Munuň sebäbi şundan ybaratdyr: ýagny, aýry-aýry akyly-başly adamlar erkin erk-islege we erkanalyga eýe bolmak bilen, azaşyp bilerler we şeýlelikde jemgyýetiň kanunlaryny erkin ýa-da erkin däl ýagdaýda berjaý etmän, bozup bilerler.

2 Filosofiýanyň idealizm ugurlary.

Idealizm ähli zady ruhdan alyp gaýdýar, materiýanyň döreýişini ruhuň üsti bilen düşündirýär, ýa-da materiýany oňa bagly edýär. "1. Görşümüz ýaly „idealizm“ we „materializm“ düşüňjeleriň filosofiki manysyny adaty durmuşda olara berilýän manydan, ýagny materialist diýip maddy baýlyklara gyzykly adam we idealist diýip päk, ruhy gymmatlyklara gözükiýän adam göz önünde tutmaklykdan tapawutlandyrmaklyk zerur. filosofiki akyl ýetirmäniň taryhy ösüşiniň dowamynda barlygyň dürli görnüşleri, ýagny bar bolan-obyektiv (tebigat, jemgyýet, adam), şonuň ýaly-da oýlanyp tapylan (absolyt manylaryň dünýäsi, jemgyýetçilik aňyň görnüşleri), görnüşleri ýüze çykarylýar. Olar dürli görnüşde düşündirilýär. Aslynda, barlyga diňe bizi gursap alýan maddy dünýä, ýagny, bar bolan maddy zatlaryň jemi ýa-da haýsy hem bolsa ýokary barlyk – Hudaý ýa-da dünýäniň ruhy bolmaýar. Barlygyň adamyň döredijilik başlangyjy bilen baglanyşykly subýektiv görnüşini hem bolýar. Subýektiv sebäplere köpçüligiň, sosial toparyň, döwletiň, aýry-aýry şahsyýetleriň maksadalaýyk hereketi, şonuň ýaly-da olaryň aňlary, erkleri, herekete bolan ukyplary girýärler. Obyektiv sebäpler elmydama kesgitleýji bolýarlar, ýöne olaryň täsiri subýektiv sebäpleriň üsti bilen ýüze çykarylýar. Şu hem obyektiv we subýektiv barlyklaryň özara baglanyşygyny kesgitleýär. Şonda barlyk obyektiv we subýektiv reallıgyň bitewiligi bolup çykyş edýär. Bu kategoriýanyň aýratyn manysy hem, onuň adam bilen baglanyşyklylygy bolýar. Sebäbi bu dünýäniň özi adamyň döreden subýektiv reallıgy bolmadyk ýagdaýynda garyplaşardy we onuň hereketlilik peselirdi. Subýektiv reallıgyň täsiri bilen obyektiv reallıgyň özi täze mana eýe bolup, täze hadysalar, tehniki we tehnologiýa desgalar, landşaftlaryň täzelenmegi, kosmosyň öleşdirilmegi bilen baýlaşýar. Olar adamyň döredijilikli hereketiniň netijesi bolýarlar.

3 Türkmen jemgiýetinde häzirki zaman meseleler.

Adamzadyň şeýle gymmatly akyl hazynasy bolan filosofiýa hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylmy we syýasy-publisistik eserlerinde özüniň döwrebap dowamyna eýe bolýar. Onda häzirki zaman ylmy dünýägarayyşy öz aýdyň beýanyny tapýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen 2008-2009-njy okuw ýylynda Türkmenistanyň ähli ýokary okuw mekdeplerinde filosofiýanyň hökmany öwrenilmeli ders hökmünde girizilmegi Onuň adamzat filosofiki pikirine goýýan sarpasynyň ýüze çykmasydyr. Bu dersiniň okadylmagynyň bolsa ýurdumyzda ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamak işini dünýä ünlüleriniň derejesinde ýola goýmakdaky ähmiýeti örän uludyr. Häzirki döwri hasyl etmek üçin ägirt uly ähmiýeti bardyr. Sosial durmuşda düşünmekdäki ilkinji ädimler häzirki günün geçmişi bilen üpjün edilendigi baradaky düşüňje bilen baglanyşyklydyr. Soňra taryhy aň-düşünjäniň ýoly häzirki döwre düşünmek üçin geçmişi bilmeýiň ýeterlik dældigi, geljegi hem göz önüne getirmegiň zerurdygy baradaky ynanja getirdi. Adamzat geçmişiň häzirki döwri hasyl edýändigine, häzirki döwrüň bolsa geljegi taýýarlaýandygyna, şol ýagdaýa «ser salmazdan» diňe bir häzirki döwre däl, eýsem, geçmişe hem dolulygyna akyl ýetirmegiň mümkin dældigine düşüňip başlady. Häzirki jemgyýetiň durmuşyny, hususan-da, onuň bir ýere jemlenmeginiň hem-de medeniýetiň «köpçülikleýin häsiýete eýe bolmagynyň» stilini döredýär.

18-nji sowalnama

1) Halk köpçüligiň we şahsyýetiň taryhdaky roly: Halk taryhy esasy dörediji güýç hökmünde. Halk köpçüliginiň we şahsyýetiň jemgyýetiň taryhy ösüşindäki orny baradaky mesele babatynda hem ylymda dürli garaýyşlar öňe sürülýär. Ylmy garaýyşlaryň esasy böleginde taryhy ösüşde halk köpçüligine çözüji orun berilýär. başga bir böleginde bolsa, tersine, esasy orun taryhy öwrülişlikleriň başynda duran beýik şahsyýetlere degişli hasap edilýär. bu garaýyşlaryň iki topary bilen hem ylalaşmak mümkin. Sebäbi jemgyýet adamlar köpçüliginden ybarat bolan umumylyk. Onuň taryhy şol jemgyýeti düzýän adamlaryň ykdysady, syýasy we ruhy-medeni durmuşynyň ösüşi, olaryň arasyndaky sosial gatnaşyklaryň häsýeti bilen baglanyşykly. Taryhy taryh edýän, hakykatdan-da, ilkinji nobatda, şol jemgyýeti düzýän halk. Öz zähmeti bilen jemgyýetiň ýaşayşy üçin zerur bolan maddy önümleri öndürýäränem halk, öndürilen önümleri sarp edýän hem halk, öz ata-babalarynyň galdyran medeni we ruhy mirasyny döwre görä täzeleýän hem halk, öz ata-babalarynyň galdyran medeni we ruhy mirasyny döwre görä täzeleýän hem halk, öz tejribesini, bilimini, ylmyňyň öňkünden-de artdyryp, ony öz geljek nesillerine öwretmäge, miras galdyrmaga çalyşýan hem halk. Diýmek, halk esasy dörediji we esasy öndüriji güýç. Eger şeýle bolsa, onda oňa jemgyýetiň öňe gitmegine itergi berýän esasy güýç diýlip düşünilmegi nädogry däl. Emma şol bir wagtyň özünde, şahsyýetleriň esasan-da, beýik şahsyýetleriň, halkyň taryhy ösüşindäki oýnaýan roluny (eýeleýän ornuny) hem inkär etmek bolmaz. Sabäbi jemgyýeti ösüş ýoluna, esasan, halkyň öňüne çykyp, oňa ýolbaşçylyk edip, ony täze ýeňişlerewe üstünliklere tarap gönükdirýän şahsyýetler düşürýär. Belki, wagtal-wagtal şeýle şahsyýetler dörap durmuşa, onda jemgyýetiň taryhy ösüşi hem uzak wagtlaryň dowamynda gaty haýallyk bilen giderdi. Ýöne şahsyýetler hem halkyň öz içinden çykýar. Olaryň öz öňbaşçysy hökmünde ykrar edýän hem halk, onuň daşynda jebisleşip, onuň daşynda jebisleşip, onuň yzyna eýerýän hem halk. Beýik şahsyýetleri taryhyň sahnasyna belli bir taryhy şertler ýüze çykarýar. Olaryň aň-paýhasyna, öňbaşçylyk ukybyna we başarnygyna köp zat bagly. Ýöne şahsyýetler hem öz pikirlerini we isleglerini diňe halkyň üsti bilen amal edip bilýärler. Aýdaly, haýsy-da bolsa bir beýik serkerde öz söweş ýeňişlerini mynasyp goşuny bolmadyk bolsa, şol goşuny düzýän münleçe esgerleriň edermenligi, gaýduwsyzlygy bolmadyk ýagdaýynda gazanyp bilerdimi? Elbetde, gazanyp bilmezdi. Edil şonuň ýaly, döwlet başyna gelen her bir täze adamyň hem, ony we onuň etmekçi bolýan hereketleriniň öz ýurdunyň halky, şol ýurtdaky syýasy we jemgyýetçilik guramalary, öz egindeşleri goldamadyk ýagdaýynda, öz işinde üstünlik gazanyp bilmejekligi düşnükli.

2) Nemes klassik filosofiýasy we marksistik filosofiýa: Marksistik filosofiýa adamyň manysyny jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen baglylykda açmaklyga çalyşýar. Bu filosofiýa adamyň zähmetiň kömegi bilen haýwanat dünýäsinden bölünip, özbaşdaklyga eýe bolandygyny we dörändigini belleýär. Adamyň maksady, garaýyşlary, hereketi we niýeti, onuň tarapdarlarynyň pikirçe, soňky netijede jemgyýetçilik gatnaşyklary, ilki bilen hem öňümçilik gatnaşyklary bilen kesgitlenýär.

Marksistik filosofiýanyň K.Marks (1818-1883) we F.Engels (1820-1895) tarapyndan filosofik garaýyşlaryny W.Lenin (1870-1924) döredijilik ösdürýär. Marksizmiň döremegi filosofiýadaky rewolyusion öwrülişik hasaplanýlar. XIX asyryň ortalary eýýäm buržuaz rewolyusiýalaryň geçen dowry hasaplanýlar. Kapitalizm indi güýçli ösüp başlaýar. Uly senagat kärhanalary döreýär. İşçiler synpynyň rewolyusion işjeliği güýçlenýär.

Marksistik filosofiýa adamzadyň 150 ýyl ykbalyna uly täsir edip, Markistik filosofiýa XIX asyryň 40-njy ýyllarynda K. Marks we F. Engels tarapyndan işlenip düzüldi. Marksistik filosofiýanyň ýüze çykmagynyň ykdysady syýasy we tebigy esaslary şol döwürde emele gelipdi. XVIII–XIX asyrdaky sosial ykdysady esas bolup kapitalizmiň ösmegi hasaplanýar. Şol döwürde maşyn gurluşygy amala aşyrylýar we şol sebäpli senagat proletariaty emele gelipdir. İşçileriň syýasy meýdana çykmagy şeýlelikde işçileriň syýasy hereketi ylmy teoriýany talap edýär. Şonuň ýaly ylmy teoriýa hökmünde Marksizm emele gelýär.

Tebigy ylmy şertler a) esasy bolup şol döwürde 3 kanun hyzmat edýär. Olar energiýanyň saklanmak we öwürmek kanuny. Bu kanun materiýanyň we hereketiň emele gelmän we ýok bolman, bakylygy baradaky filosofiýanyň taglymatyny esaslandyrdy. Janly tebigatyň ösümlik, haýwanat öýjüklerden ybaratdygynyň açylmagy, bu kanun hemme janly tebigatyň birligi onuň öýjüklerden düzüldendigi diýen filosofiki taglymaty ylmy esasynda tassyklady.

Darwiniň ewolüsiýon teoriýasy bolsa janly tebigatyň üznüksiz ösüşiniň esasynda adamyň emele gelmeginiň filosofik kanunlaýyklygyny tassyklaýar. Tebigy ylymlaryň gazanan üstünliklerini K.Marks, F.Engels tankydy göz bilen seredip, Gegeliň dialistikasyny ösüş baradaky ylma öwürdiler. Feyberbahyň antrologiki materializmini täzedan işlediler.

Marksistik filosofiýanyň emele gelmeginde teoretiki çeşme bolup şu aşadaky 3 çeşme hyzmat edýär.

a) Nemes klassiki filosofiýasy, esasan Gegeliň, Feýberbahyň filosofiýasy esas bolup hyzmat edýär. K. Marks, F. Engels nemes klassiki filosofiýasyny tankydy göz bilen seredip, gaýtadan işläp, Gegeliň dialektikasyny dünýäniň ösüş kanunyna öwürdiler.

2-nji çeşme bolup inlis syýasy ykdysadyýeti hyzmat edip, K.Marks gaýtadan işläp, kapitalizmiň ösüşiniň kanunlaýykdygyny esaslandyrdy.

3-nji çeşme bolup Fransuz hyýaly sosializimi hasaplanýar. Marksistik filosofiýanyň aýratynlygy onuň dialektiki materiýalizmi işläp düzenligidir. Gegeliň dialektikasyny K. Marks. F. Engels bize garaşsyz dünýäniň ösüş kanunyna öwürdiler.

3)Filosofiýada zerurlyk we tötänlik: Zerurlyk we tötänlik. Determinizm prinsipiniň yzygiderli ýöredilmegi zerurlyk we tötänlik mynasybeti problemsynyň dogry çözülmegi bilen baglanyşyklydyr. Şu mynasybeti aýdyň bilmän, obýektiw kanunlaryň hereketine düşünmek bolmaz.

Ýokarda görkezilişi ýaly, kanunalaýyk baglanyşyklar obýektiw sypatda şertlenişliklidir, düýplidir we zerurdyr. Zerur zadyň özi zatlaryň düýp mazmunyndan, içki baglanyşygyndan gelip çykýan we gutulgysyz sypatda bolmaly zatdyr. Zerurlyga gapma-garşy zat tötänlikdir. Tötänlik durnukly däldir, prosesiniň düýp mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly däldir. Tötäni hadysa bolup hem biler, emma bolman hem biler, beýle bolup hem biler, emma başga hili bolup hem biler. Zerurlygyň sebäbi öz içindedir, tötänligiň sebäbi başga zatdadyr. Meselem, haýsy-da bolsa bir ösümligiň tohumynyň ozal hiç wagt şol ösümligiň tohumynyň düşmän gelen ülkesine eltilmegi tötänleýindir. Şol tohumyň özüniň bitmegi üçin şol ýerde şertler tapanlygy tötänleýindir. Bu hadysalaryň sebäbi tohumdan daşardadyr. Tohumyň ösmeginiň gidişinde onuň haýsy-da bolsa bir ölkä geçirilmeginiň sebäpleri ýokdyr: tohumyň nähili şertlere düşjekligi, özüniň bitjek ýerinde onuň nähili päsgelçiliklere duş geljekdigi tohumla bagly däldir. Şu aýdylyan tohumyň şu aýdylyan ölkä düşmegi, onuň şol ýerde amatly şertler tapmagy we ş.m. asla hökman däldir. Haýsyda bolsa bir ösümligiň tohumy düşensoň ol tohumyň şondan beýläkki ýaşamagy birentek tötänliklere baglydyr.

Umumy zadyň ýekeleýin hadysalar arkaly ýüze çykyşy ýaly, zerurlygyň özi ummasyz köp tötänlikler arkaly ýüze çykýar. Şoňa görä ylmyň wezipesi tötänlikleriň bur-bulaşyklygy ýaly bolup görünýän zadyň içinde gizlengi zerurlygy, kanunalaýyklygy açmakdan ybaratdyr. Şoňa görä zerurlyk tötänlik bilen dialektiki baglanyşykda. Tötänleýin zat zerurdyr, zerurlyk bolsa özüne tötänlikleriň üsti bilen ýol salýar. Munuň özi ýöne bir boş söz, samrama bolman, hakykatda zatlaryň obýektiw baglanyşygyny dogry şöhlelendirýän çuň manydyr.

Filosofiýa tötänligiň we zerurlygyň özara baglanyşygyny, materiýanyň ösüşi prosesinde, olaryň biri-birine geçişini çuň we hemme taraplaýyn ýüze çykarýar. Tötänlik zerurlygyň ýüze çykyş formasydyr. “Zerur zat hökmünde hasaplanýan zat sap tötänliklerden düzülýär, tötäni zat diýlip hasap edilýän zat bolsa özüniň aňyrsynda zerurlyk durýan formadyr” diýip nemes filosofy we akyldary F. Engels belläp geçýär.

Tötänlik sebäpsizlik däldir. Hemme tötänlikleriň öz sebäpleri bardyr. Önümçilikde pes netije alynmagynyň sebäbi önümçiligi häzirki talaba laýyk gurnap bilmezlik, häzirki ylmy tehniki progresiň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmazlyk we ş.m. Sebäp we onuň hereketi üçin şertler bar mahalynda, şondan netije zerury suratda gelip çykýar. Sebäplilik – hadysalaryň baglanyşygynyň ähliumumy formasydyr. Emma sebäbiň hereketi üçin şertler bolup hem biler, bolman hem biler. Sebäpleriň özleri-de dürlü-dürlüdür. Ösüş prosesiniň içki logikasyndan gelip çykýan ýagny zerur bolup durýan sebäpler-de bardyr, tötänleýin häsiýetde bolan, bolmazlygy-da mümkin bolan sebäpler-de bardyr.

Ylym tötänlikleriň üsti bilen birnäçe açyşlar edýär. Tötänlik obýektiw sypatda dowam edýär we ony ylmy öwrenýär. Emma ylmy munda aýak çekmän, tötänlikleriň aňyrsyndaky zerurlygy, tötänliklerde bolan kanunalaýyklygy ýüze çykarýadyr.

Tötänlikler biziň ýaşayşymyza dürli hili täsir edýär. Tötänlikleriň birleri amatly bolýar, beýlekileri heläkçilikli täsir edýär, birleri ösüş prosesini tizleşdirýär, beýlekileri çylşyrymlaşdyrýar we haýallandyrýar. Jemgyýetiň ösüşiniň dürli basgançaklarynda adamlaryň ýaşayşy tebigatyň tötänliklerine dürli-dürli derejeler-de bagly bolup geldi.

19-nji sowalnama

1)Jemgyýet we adamzat, millet we maşgala: . Her bir häzirki jemgyýetde sosial birleşmeler – sosial toparlar, we gatlaklar, hem-de milli umumylyklar hereket edýärler. Olar ykdysady, sosial, syýasy, medeni gatnaşykda bolýarlar. Olaryň aragatnaşygy we özara täsiri jemgyýetiň sosial düzümini emele getirýärler.

Jemgyýetiň sosial düzüme bölünmekliginiň esasyňy zähmet bölünşiği önümçilik gurallaryna we onuň önümine bolan eýeçilik gatnaşyklary düzýär. Zähmet bölünşiği esynda synplar, hünär toparlary we beýleki sosial toparlar, şonuň ýaly-da şäher we oba ýaşaýjylary, akyl we el zähmeti bilen meşgul bolýan uly adam toparlary döreyärler. Eýeçilige bolan gatnaşyklar jemgyýetiň, onuň sosial düzüminde bolan şeýle içki bölükliligi ykdysady taýdan berkityär.

Jemgyýetiň sosial düzüminiň esasy böleklerine: synplar; şäher we oba ilaty; akyl we el zähmetiniň wekilleri; gatlaklar (jemgyýetdäki orny diňe bir sosial-ykdysady gatnaşyklar bilen gäl-de, eýsem, bar bolan döpdüzgünler we hukuk kadalar bilen kesgitlenýän sosial toparlar); sosial-demografiki toparlar (ýaşlar, ýaşuly nesil, aýallar, erkekler; milli umumylyklar – milletler, etniki toparlar we başg) girýärler.

Ähli sosial toparlar we milli umumylyklar diýen ýaly, öz düzümi boýunça bir meňzeş bolmandyklary sebäpli, olar öz gezeginde öz ykdysady, syýasy, sosial we beýleki bähbitlere eýe bolan sosial toparlara we gatlaklara bölünýärler. Şu ýagdaý sosiologiýada giňden ýaýran stratifikasiýa taglymatynda düýpli öwrenilýär. Bu taglymat jemgyýeti dürli esaslara görä: girdejesiniň derejesi, hünäri, işiniň görnüşi, syýasy garaýyşlary, gymmatlyklara gözükmegi we başg. boýunça gatlaklara (stratalara) bölýär.

Her bir jemgyýetde millet wajyp orun tutýar. Millet belli bir teritorial çäklerde taryhyň dowamynda kemala gelen adamlaryň durnukly birleşmesi bolup, oňa bitewi dil, medeni we psihiki umumylyk, şonuň ýaly-da onuň agzalaryna özülerini başgalardan tapawutlandyryan bitewilge deňişliklerini aňlamaklyk häsiýeti mahsus bolýar. Milletiň döremekligi üçin tebigy esas bolup birek-birek bilen pikir alyşmaklyga we bitewilşmeklige mümkinçilik berýän teritorial umumylyk hyzmat edýär. Milletiň döremekliginiň ýene bir şerti bolup dil umumylygy çykyş edýär.

Dörän milletniň birikdiriji görkeziji bolup milli aň çykyş edýär. Bir millete deňişililigiňi we ykbalyň birligini aňmaklyk adamlarda millilik duýgysyny berkidýär. Millet döränden soňra bitewi organizm hökmünde hereket edýär, ol içkeri nikalar we nesilleri terbiýelemek işi bilen öz-özünü täzedan döredýär. Has durnukly ýaşamaklyk üçin millet döwlet görnüşindäki özüniň sosial-teritorial guramasyny döretmeklige çalyşýar.

Maşgala dürli hili garaýyşlar bar. Ilki bilen biz maşgala jemgyýetiň edarasy hökmünde garaýyşyň üstünde durup geçeliň. Şonda jemgyýetiň beýleki edaralaryndan maşgalanyň tapawutlandyrylmagynyň tötänleýin dälidigini belläliň. Jemgyýetçilik durmuşyny öwrenýän ähli barlagçylar maşgalany nesillerden-nesillere miras alynýan medeni nusgalary görteriji hem-de şahsyýeti terbiýelemegiň şerti hasaplaýarlar. Hut maşgalada adam ilkinji durmuşy tejribä, özüni jemgyýetde alyp barmaklyk endiklerine eýe bolýar. Ol bu ýerde bilimiň esaslaryny alyar.

Her bir jemgyýet üçin maşgala durmuşynyň esaslary, döpdessurlary we düzgünleri özüniň özboluşlylygy bilen tapawutlanýarlar. Özem her bir adam üçin hut onuň özüniň jemgyýetindäki maşgala durmuşynyň gurluşy, maşgala döpleri we esaslary ýeke-täk mümkin bolan we iň gowy esaslara bolýarlar. Şol sebäpli maşgala durmuşyna köplenç milli nukdaýnazar bilen garalýar.

Eger maşgalanyň jemgyýetdäki ornyny aňlamaklyk üçin, onuň taryhyna garalsa, onda jemgyýetiň iň ýöntem görnüşlerinde maşgalanyň ýeke-täk sosial edara bolanlygy tassyklanylýar. Bu ýerde häkimiýeti, harytlary we beýleki baýlyklary bölmek meselesinde bir ýa-da bir näçe maşgalanyň maslahatynyň esasynda çözülen. Has çylşyrymlaşan medeniýetlere geçilmegi bilen jemgyýetde beýleki edaralary döräp, olaryň ähmiýeti artyp başlaýar. Taýpalaryň ulalmaklygy bilen medeniýet ösüp syýasy guramalary döretmeklik gerekliligi döreyär. Şonuň ýaly-da dini we beýleki edaralar döräp başlaýarlar, terbiýeçileriň we ruhanylaryň kanunlaşdyrylan wezipeleri dörelýärler. Olaryň käbiri maşgaladan aýrylýar.

Görşümiň ýaly, maşgala jemgyýetiň ähli sosial edaralarynyň esasy bolýar, Şonuň üçin maşgalanyň ösüşi barada aýdylanda jemgyýetiň ösüşi göz öňüne gelýär.

2)Häzirki zaman filosofiýasynyň esasy ugurlary: Synpy däl filosofiýanyň eýýamy bolan XIX asyryň ahyry we XX asyr filosofiýa medeniýetini çuň we nepis ideýalar bilen başlaşdyran, ylmyň we adamzadyň maddy hem-de ruhy ösüşiniň beýleki taraplarynyň gazananlaryny beýan eden ajaýyp akyldarlaryň bir toparyny berdi. Şol döwrüň günbatar filosofiýasy dürli mekdeplere, ugurlara we konsepsiýalara deňişli bolan filosoflaryň ençemesini özünde jemleýär. Filosofiýada dürli akymlaryň: amerikan pragmatizm filosofiýasynyň (Ç.Pirs, U.Jems, J.Dýui), fenomenologiýanyň (E.Gusserl), germenewtikanyň, filosofiki antropologiýanyň (M.Şeler, P.Teýýar de Şarden), ekzistensializmiň (M.Haýdegger, K.Ýaspers, Ž.P. Sartr), pozitiwizmiň we neopozitiwizmiň (O.Kont, B.Rassel, L. Witgetşteýn) strukturalizmiň (K.Lewi-Stros) ýaly has meşgur wekilleriniň filosofiki garaýyşlarynyň üstünde durup geçeliň.

Jon Dýui (1859-1952) - amerikan filosofdyr, pragmatizmiň görnükli wekilleriniň biridir. Bu akyldaryň düýpli filosofiki düşüňjesi tejribe boldy, şonuň bilen bolsa adam durmuşynyň ýüze çykmagynyň ähli görnüşleri göz öňünde tutulýar. Dýuiniň pikirçe, filosofiýa baryp gadymy döwürlerde hasaplanylşy ýaly, haýran galmakdan däl-de, eýsem, sosial dartgynlylyklardan we stres ýagdaýlardan ýüze çykdy. Şonuň üçin hem filosofiýanyň wezipesi durmuş tejribesini, ilkinji nobatda sosial durmuşyň ähli gatlaklaryny şunuň ýaly guramakdan ybaratdyr. Olar bütün dünýäde adamlaryň durmuşyny, ýaşayş şertlerini gowulandyrmaga ýardam etmelidir. Ylym we paýhas usuly munuň üçin

zerur serişde bolmalydyr, olar bolsa biziň pragmatiki ymtlyşlarymyza laýyk gelýän iş gurallary, abzallary bolup hyzmat edýär. Şeýle usul mümkin bolan ähli durmuş ýagdaýlarynda ýüze çykýan, synalyp görülyän kynçylyklaryň ýa-da problemalaryň belenilmeginden ybaratdyr we adamynyň önünde olary maksadalaýyk çözmek üçin serişdeleri agtarmak wezipesini goýýar. Şunda ideýalar, teoriýalar derwaýys zerur intellektual gurallaryň ornunda çykyş etmelidir. Akyldaryň öz filosofiýasynyň - insturmentalizmiň düýp mazmunyny kesgitleän esasy ideýasy hem şundan ybaratdyr. Dýuiniň pikiriçe, netijeli-peýdaly, derwaýys durmuş ýagdaýlarynda üstünlikli ulanylyan, pragmatiki maksatlary gazanmaga eltýän ideýalar, maksatnamalar we teoriýalar hakykydyr. Şunda degişli problemalary çözmek üçin seçilip alynýan serişdeler problemalaryň hem-de önünde goýlan maksatlaryň häsiýetine laýyk gelmelidir, sebäbi birmeňzeş bolmadyk serişdeler iň gowy meýilleri we maksatlary hem ýoýup biler.

Edmund Gusserl (1859-1938) - görnükli nemes akyldarydyr, hâzirki zaman filosofiýasynyň esasy ugurlaryň biri bolan fenomenologiýanyň başyny başlaýjydyr, munuň özi sözme-söz olar tarapyndan zatlaryň we wakalaryň aňda ýüze çykýan manysy hökmünde fenomenler hakyndaky taglymaty aňladýar. E.Gusserl boýunça fenomenologiýa sap «ideal durmuşyň dünýäsini emele getirýän dýap mazmunlar» hakyndaky, «uz-özünden äşgär logiki ýörelgeler» hakyndaky aňy empiriki mazmundan arassalamaga mümkinçilik berýän, «fenomenologiýa reduksiýasy» atly köp başgançakly usulyň kömegi bilen amala aşyrylyýan ähli hususy anyň ýagdaýynda «berk ylmy filosofiýadyr». Şonuň netijesinde daşymyzy gurşap alan ähli dünýä, ähli bar bolan garaýyşlar, ylmy teoriýalar, barlaglaryň meselesi bolup durýan zadyň bardygy hakyndaky meseläniň özi garamakdan aýrylýar (ýa-da «ýaý içine alynýar»). Biz diňe şu ýol bilen anyk ýagdaý babatda erkin, ýöne öz mazmunynyň ähli baýlygyny saklap galýan düşünje ugry görnüşinde «zatlaryň özüne» göýä gaýdyp barýarys. Şeýle reduksiýa esaslandyrmagyň, ideýallaşdyrmagyň usuly bolup durýar. Şeýlelikde, fenomenologiýa öz düýp mazmuny boýunça doly derejede umumylaşdyrylan we ideallaşdyrylan halatlaryň ylmydyr. Gusserliň özi ony deskriptiw, ýagny, teswirlenýän ylm diýip atlandyrdy.

Martin Haýdegger (1880-1976) – nemes filosof-ekzistensialist. Ekzistensializm (giçki latyn ekzistencia - ýaşamak diýen sözden) - «ýaşamak filosofiýasy» XX asyryň ortasynda iň bir ýörgünli filosofiki akym bolup, hâzirki döwürüň gönüden-göni beýany, onuň ýitenligi, onuň çykgynsyzlygy... boldy. Ekzistensial filosofiýasy - bu düýpli aňyrky ýagdaýyň filosofiýasydyr

3) filosofiki taglymat- fenomenalizm: *Fenomenalizm* - täze döwürde ýüze çykan filosofiki akym bolup, bu akymyň tarapdarlary bu dünýäniň gurluşyny duýgy arkaly öwrenmeli diýip aýdýarlar. Wagtyň geçmegi bilen fenomenalizm öz manysy, gurluşy boýunça subýektiw idealizme ýakynlaşýar. Emma filosofiýa ylmynda dialektiki idealistleriň düşündirişlerine görä, adamyň dünýä düşünmegi we öwrenmegi soňra praktikanyň üsti bilen amala aşyrylýar.

20-njy sowalnama

1) Adam, jemgyýet we tebigat. Olaryň özara baglanyşygy: Adam, jemgyýet we tebigat: ekologiýa problemalary. Adamynyň we tebigatyň birligi hakynda. Adam tebigatyň bir bölegidir, ol tebigatyň täjridir, iň ýokary biologiki görnüşidir. Ýöne ol ilkinji nobatda sosial şahsdyr. Adam Ýer şarynda onuň ýuka gabygynyň - geografiki gurşawynyň çäginde ýaşaýar. Ol tebigatyň jemgyýet bilen aýratyn ýakyn özara baglanyşykly bolan hem-de onuň täsirini öz başyndan geçirýän bölegidir. Geografiki gurşawa diňe bir gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn adamynyň işi bilen baglanyşykly bolan derýa däl, eýsem akaba hem, diňe bir kenar däl, eýsem gaçy hem, diňe bir tokaý däl, eýsem emeli tokaý zolagy hem, şonuň ýaly meýdanlar, mal bakylyan ýerler we öri meýdanlary hem, gök otly jülgä hem, şäher hem, beýleki ähli ýaşalyan ýerler, howa we toprak şertleri, gazylyp alynýan peýdaly magdanlar, ösümlik we haywanat şalygy hem girýär.

Tebigy gurşaw - munuň özi tebigatyň jemgyýetçilik durmuşyna çekilmek bilen jemgyýetiň durmuşynyň zerur şertlerinden ybarat bolan bölegidir (ýer gabygy, atmosferanyň aşaky bölegi, suwlar, toprak we toprak örtügi, ösümlik hem-de haywanat dünýäsi). Bizi geografiki gurşaw bilen «jana-jan» arabaglanyşyklar arkaly baglanyşyklydyrys we biziň durmuşumyz şondan daşarda mümkin däldir: tebigat adam ömrüniň tebigy esasydyr. Tebigat we jemgyýetçilik başlangyçlarynyň arasynda uçut gaýa ýokdur, dogry, munuň özi hil taýdan özboşluşlygyň ýokdugyny aňlatmaýar. Jemgyýet özüniň hil taýdan ähli tapawutlaryna garamazdan, has giň we bir bitewi tebigatyň bir bölegi bolup galýar.

Ýer şarynda jemgyýetiň dörän wagtyndan bäri üç kysymly ýagdaý, ýagny tebigy, özboşluşly jemgyýetçilik we olaryň bir-biri bilen utgaşan ýagdaýy bolup geçýär.

Tebigatyň we jemgyýetiň özara gatnaşygynyň dialektikasy şunuň ýalydyr, ýagny, jemgyýetiň ösüşine görä, onuň tebigata gönüden-göni garaşlylygy azalýar, garaşly edilmegi bolsa güýçlenýär. Munuň özi düşnükli ýagdaýdyr, adam tebigatyň kanunlaryna ýokary derejede akyl ýetirmek we şonuň esasynda tebigaty özgertmek bilen, adam onuň üstünden häkimligini artdyrýar; şunuň bilen birlikde jemgyýet öz ösüşiniň barşynda tebigat bilen has giňden we çuň gatnaşygy ýola goýýar.

Tebigat bolsa özara gatnaşygy talap edýär, ondan diňe alyp bileniňi almaly däl-de, eýsem, oňa zerur zatlary hem bermeli. Tebigat jemgyýetiň kemala gelýän irki tapgyrlarynda, W.I.Solowýowyň aýdysy ýaly, adamynyň bábek ýaly huwwalaýan, ähli häkimiyete eýe bolan ýowuz ene ýa-da oňa ýat gul, başga bir zat boldy. Şol ilkinji eýýamda özüde durmuş bolan ýa-da bolup biljek deň hukukly gurşaw hökmünde tebigata bolan, hasabat soralmaýan çekenjeň duýgy oýandy.

Jemgyýetiň we tebigatyň özara gatnaşygy. Her bir jemgyýet öňki eýýamlaryň gazananlaryny peýdalanyp gurşawy özgerdýär we öz nobatynda tebigy resurslaryň baýlygyny medeni-taryhy durmuşyň serişdelerine öwürmek bilen, geljekki nesillere miras berýär. Tebigaty özgertmäge adam zähmetiniň bimöçber mukdary harç edildi we tutuş şol zähmet, D.I.Pisaryewiň aýtmagyna görä, göýä ägirt uly süýşürintgiler pulhanasy ýaly ýere goýuldy. Adam öz zähmeti bilen ekerançylyk meýdanlaryny giňeltmek üçin tokaýlary çapyp aýyrdy, batgalyklary guratdy, bent gurdy, obalaryň we şäherleriň düýbünü tutdy, yeriň daş-töweregini ýollaryň gür tory bilen örtüdi we başga-da ençeme işleri amala aşyrdy. Adam ösümlikleriň we haywanlaryň dürli görnüşlerini başga howa şertlerine geçirmek bilen bir hatarda, olary üýtgetmegi hem başardy.

Ýöne geografiki gurşaw hem jemgyýetiň ösüşine möhüm täsir edýär. Adamynyň başdan geçiren taryhy planetamyznyň üst tarapyňnyň gurşawynyň hem-de gurluşynyň şertleriniň adamzadyň ösüşine ýardam edendiginiň ýa-da tersine oňa päsgel berendiginiň aýdyň mysalydyr. Eger buza örtülen aýazly Çetki Demirgazykda adam özüniň ýaşamagy üçin zerur serişdeleri gujak aýyp garşylamaýan, ýowuz tebigatdan jebir baryny çekip alýan bolsa, gül-lälelige, baky gök otluga we bal ýaly ir-iýmişlere bürenip oturan tropiki mesgenlerde, tebigatyň öz baýlyklaryny bol-elin açýan ýerlerinde adam özüni çagajyk ýaly alyp barýar. Geografiki gurşaw jemgyýetiň hojalyk işiniň şerti hökmünde ýurtlaryň we sebitleriň hojalygy ýöretmek babatda ýöriteleşmegine hem belli bir derejede täsir edýär.

Biosfera ideýasy. Jemgyýetiň durmuşynyň tebigy gurşawy geografiki gurşaw bilen çäklenmeýär. Ähli janly zatlar - ýer gabygynyň organizmler tarapyndan mesgen tutulan ýokarky bölegini, derýalaryň, kölleriň, deňizleriň we okeanlaryň suwlaryny, şeýle hem atmosferanyň aşaky bölegini özüde jemleýän biosfera jemgyýetiň durmuşynyň tebigy ýagdaýdaky gurşawydyr. Onuň gurluşy we energiýa-maglumat beriş ýagdaýlary janly organizmleriň öňki we häzirki geçirýän işleri bilen kesgitlenilýär. Ol älemiň, şeýle hem çuň ýer astynyň täsiri astyndadyr: ol planetanyň ýaşyl örtüginin üstünden gün energiýasynyň özgertmeleri bilen baglanyşykly ägirt uly tebigy biofiziki we biokimiki barlaghanadyr. Uzak möhletli ewolýusiýa netijesinde biosfera depginli, işki bölünishlikli, gyra-deň ulgama öwrüldi. Emma ol üýtgeşsiz galmaýar, öz-özünden guralýan ulgam bolmak bilen, Älemiň hem-de tutuş janly gurşawyň ewolýusiýasy bilen bilelikde ösýär. Çuňňur özgertmeleriň eýýam ençeme gezek bolup geçendigini we biosferanyň hil taýdan gaýtadan guralmagynyň haywanlaryň we ösümlikleriň dürli görnüşleriniň ýok bolup gitmegini we täzeleriniň peýda bolmagyna getirendigini biziň planetamyznyň durmuşynyň taryhy görkezýär. Biosferanyň ewolýusion ýagdaýynyň dolanuwysyz häsiýeti bardyr.

Noosfera. Görnükli tebigaty synagdan geçiriji we akyldar W.I.Wernadskiý obýektiw hakykatyň tebigy (kosmos) we adama dahylly (sosial-ynsanperwer) taraplarynyň birliginden ybarat bolan antropokosmizmi döredijileriň biri bolmak bilen, biosferanyň noosfera geçmegine degişli problemalaryň barlagyny geçirdi. Gönüden-göni hut şol «noosfera» düşünjesini girizdi. Bu ideýany soňra hut şol ruhda P.Teyýar de Şarden ösdürdi, Russiýada bu ýörelgeleri A.L.Çizewskiý «Gün tupanyňnyň Ýerdäki ýaňy» atly ajaýyp eserinde ösdürdi (M. 1976).

Biosfera ösümliklerden we haywan organizmlerinden başga adamyny hem özüde jemleýär: adamzat biosferanyň bir bölegidir. Özüne-de ylmýň we tehnikaýň ösmegi bilen baglanyşykly biosfera barha kuwwatly we işleň täsir etmek bilen biosferanyň üýtgemeginiň barşyny çaltlandyrýar. Adamzadyň peýda bolmagy bilen biosferanyň hil taýdan täze ýagdaýa - janly hem-de akylly-başly pudakdan ybarat bolan noosfera (grekçe noos - akyl, paýhas sözünden) geçmegi amala aşyrylýar. Şeýlelikde, noosfera paýhasyň üzňe şalygy däl-de, eýsem, ilkinji nobatda ylmýň, ylmy taýdan düşünmegiň ösmegi hem-de oňa esaslanan adamzadyň sosial zähmeti bilen döredilýän biosferanyň ösüşiniň taryhy taýdan kanunalaýyk başgançagydyr. Noosfera - jemgyýetiň tebigata özgerdiji täsiriniň has çuň we hemmetaraplaýyn görnüşleri bilen baglanyşykly täze, aýratyn hakykatdyr diýip aýdyp bolar. Ol diňe bir tebigy we gumanitar ylmlaryň gazananlaryny peýdalanmagy däl, eýsem, döwletleriň, ähli adamzadyň akylly-başly hyzmatdaşlyk etmegini hem-de adamynyň tebigata-dogduk öýüne gatnaşyklarynyň ýokary ynsanperwer ýörelgelerini göz önünde tutýar.

Ekologiýa (grekçe oikos - mesgen tutulýan ýer, bolünýan ýer sözünden) adamzadyň dogduş öýi hakyndaky, şonda ornaşanlaryň mesgen tutmagyň şertleri baradaky ylmydyr. Has anyk ýagdaýda kesgitlenilse ekologiýa - jemgyýet-tebigat ulgamynyň depginli gyra-deňligini saklamak maksadyna eýerip, janly zatlaryň mesgen tutan daşky şertleri bilen özara gatnaşyklarynyň kanunlaýyklygyny öwrenýän toplumlaýyn ylmy ugurdyr.

Adamnyň geçirýän işiniň adama bilen tebigatyň arasynda birsyhly «madda alyş-çalyşygynyň» amala aşyrylýan akabasydyr. Adamynyň geçirýän işiniň häsiýetindäki, ugurndaky we möçberindäki islendik üýtgetme jemgyýetiň hem-de tebigatyň gatnaşyklaryndaky üýtgetmäniň esasyň düýzär. Adamynyň iş ýüzündäki-özgerdiji işiniň ösmegi bilen biosferanyň tebigy ýagdaýdaky aragatnaşyklaryna onuň gatnaşmagynyň möçberleri hem artdy.

Geçmişde adamynyň tebigy güýçleri we onuň resurslaryny peýdalanmagy özakymlaýyn häsiýete eýe bolupdyr, adam tebigatdan öz öndüriji güýçleriniň mümkinçilik beriş ýaly möçberde gerek zatlaryny alypdyr.

Emma ylmy-tehniki rewolýusiýa täze problema - tebigy resurslaryň çäkliliginiň, emele gelen ulgamyň depginli gyra-deňliginiň bozulmak mümkinçiliginiň, şunuň bilen baglanyşykly bolsa tebigata aýawly çemeleşmegiň zerurlygynyň problemsy bilen çaknysdyrdy. Şuny ýatdan çykarmak bolmaz: biz entropiýa kanunynyň şalyk sürýän dünýäsinde ýaşaýarys, şonda senagat üçin we iýmitlenmek üçin bize peýdaly serişdeleriň gorrly «dargaýar», ýa-da başga söz bilen aýtsaň olaryň dolanuwysyz soguna cyklyýar. Adam tebigaty boýun egdirmek bilen oňa höküm sürmelidir diýip baryp F.Bekon hem aýdypdy. Adam tebigy gurşawyň şertlerine uýgunlaşmaly däldir, ýöne onuň bilen özara gatnaşygy arkaly tebigaty birsyhly uýgunlaşdyrýar, ony öz isleglerine we bähbitlerine laýyklykda özgerdýär. Emma adamynyň tebigata edýän täsiriniň ekologiýa ýagdaýynyň emele gelen sazlaşygyny bozmak meýli bar. Adamzat giň möçberli ekologiýa problemalary bilen has ýakyn çaknysdyr, bu bolsa adamzadyň hut özüniň bolmagyna howp salýar. Olar şulardan ybaratdyr: atmosferanyň hapalanmagy, topragyň üstki gatlagynyň zaýalanmagy, suw basseýnleriň himiki maddalar bilen zäherlenmegi. Şeýlelikde, adam öz geçiren işleri netijesinde öz mesgen tutan şertlerine howply ýagdaýda ýiti gapma-garşylyga girişdi.

Giň möçberli ekologiýa krizisiň mümkindigine akyl ýetirmek tehnika-adam-biosfera ulgamynda arkaşykly hereket etmegi akylly-başly sazlaşdyrmagyň zerurdygyny ýüze çykarýar. Adam tebigatyň barha uly bölegini öz mesgen tutýan gurşawyna öwürmek bilen, tebigata gatnaşyk boýunça öz erkinliginiň çäginä giňeldýär, bu bolsa tebigata özgerdiji täsir edilmegi üçin onda jogapkärçilik duýgusyny güýçlendirilmelidir. Bu babatda erkinligiň dialektikasy we jogapkärçilik bilen baglanyşykly umumyfilosofiki ýörelge öz anyk beýanyna eýe bolýar: erkinlik näçe doly boldugyça jogapkärçilik hem ýokarydyr.

Bu ýörelgäniň çuň ahlak-estetiki manysy hem bar. Häzirki döwürdäki ekologiýa ýagdaýy adamtan tebigata hut şunuň ýaly gatnaşygy talap edýär, şonsuz bolsa öz öňündäki duran iş ýüzündäki meseleleri çözmek hem, has beteri tebigatyň özi tarapyndan döredilen, onuň «bir bölegi» bolup durýan adamynyň özüni kämilleşdirmek hem mümkin däldir. Adama onuň ösüşine görä hemişe diňe bir rejeli, çuňňur amaly däl-de, eýsem, çuň emosional, ahlak-estetiki jähtden tebigata bolan gatnaşyk hemişe mahsus bolupdy. Adamynyň tebigata bolan ahlakly gatnaşygy adamlara ahlakly çemeleşmek bilen şertlenendir. Dogrusy adamynyň çekýän zähmeti baradaky wesýet hem şeýledir: tebigaty özüň üçin, tutuş adamzat üçin we tebigatyň özi üçin uly tagalla bilen işläp bejermeli.

Ekologiki heläkçiligiň öňünde tebigatyň we jemgyýetiň birligine, olaryň organiki baglanyşylydygyna we adamynyň öz ene tebigatynyň öňündäki jogapkärçiligine akyly ýetirmezlik kyndyr.

2)Hukuk kanunlary we ahlak normalary: Hukuk bilimi sosial filosofýanyň bir bölegi bolup. Hukuk ylmynyň esasy seredýän meseleleriniň biridir. Hukuk ideýasy kanun höküm jeza, kanunalaýyklyk şu düşünje bilen birlikde döwletlilik ideýasy hem girýär. Hukuk jemgyýeti ynsanperwerlige garşy, düşüňjeleri, şahsy islegleri kanagatlandyrmak maksady bilen döredir.

T.Gobbs hukuk bilen kanun tapawutlandyryp şeýle diýipdirler. “Döwletiň ýokary häkimiýetiň huku ideýasyny garamagy bilen hukuk gyzykly. Kanun hukuk ideýasynyň ýüze çykmagy bilen (däp-dessur) herekete güýje girýär”.

Hukuk – bu adamyň dolandyryň döwletlikde sosial normanyň bir häsiýeti.

Kanun – umumy tassyklanany hiç hili şahsy pikire, islege bagly bolmaýar, şonuň esasynda hukuk düşüňjesinden tapawutlanýar. Ýöne kanun bilen hukuk ideýasy biri-biri bilen arabaglanyşyklydyr.

Hukugyň ähliumumy kabul edilen düzgünleri we kada-kanunlary özünde jemleýän gural hökmünde emele gelmegi, esasan, döwletiň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Ýer ýüzünde eýýäm ilkinji döwrä döwletlerde adamlaryň gatnaşyklary bilen baglanyşykly meseleleriň hemmesini diňe ahlagyň kömegi bilen kadalaşdyryp bolmajakdygyna göz ýetiripdirler. Netijede, döwletler adamlaryň özlärini alyp barylaryny, biri-birleri bilen gatnaşyklaryny, olaryň arasynda döreýän dawalary we jeddeleri kadalaşdyrmak üçin belli bir kanunlary we hukuk düzgünlerini işläp düzmäge mejbur bolupdyr. hukuk elmydama adalatlylyk bilen berk baglanyşyklydyr. Hukuk düzgünleri adamlaryň arasyndaky gatnaşyklarda emele gelýän dürli meseleleriň adalatly çözülmegine ýardam edýär. hukuk düzgünleri jemgyýetiň durmuşynda ähliumumy ylalaşygyň we raýat agzybirliginiň saklanmagynyň girewi bolup hyzmat edýär.

Döwletleriň iň ösen görnüşi huku döwleti görnüşindäki döwletlerdir. Gysgaça aýdylanda, hukuk döwleti – bu adamyň erkinliklerini we hukuklaryny, onuň ýaşayş durmuşyny we emläklerini gysarnyksyz goramagy öz baş wezipesi hasap edýän döwletdir. Hukuk döwletiniň esasy aýratynlyklarynyň biri şeýle döwletde “Kanun tarapyndan gadagan edilmedik zatlaryň hemmesine rugsat berilýär” diýlen ýörelgäniň ulanylyşygy bilen baglanyşyklydyr.

Hukugy öwreniş ylmyna hukuk döwletiniň esasy ýörelgeleriniň hataryna şu aşakdaky aşakdakylar goşulýar:

1. *Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda kanunyň agalyk etmegi.*

Beýle diýildigi hukugyň jemgyýetiň ähli künjeklerine siňmekligini aňladýar. Jemgyýetçilik durmuşyndaky ähli dawalar we jedelli meseleler (hojalyk jeddeleri, syýasy düşüňmezlikler, maşgala dawalary we ş.m.) diňe hukugyň üsti bilen, kanuny ýollar arkaly çözülmeli. Ýöne munuň üçin kanunlaryň iňňän köp sanysynyň işlenilip düzülmekligi zerur. Hakykatdan-da, hukuk döwletinde jemgyýetçilik durmuşynyň hemme ugurlaryna degişli kanunlar hereket etmeli. Bu kanunlaryň hiç biri hem beýleki kanunlara ters gelmeli däl, ýagny olaryň birindäki getirilen düzgünler beýleki bir kanunlardaky göz öňünde tutulan düzgünleri inkär etmeli däl.

2. *Kanunlaryň hil taýdan ýokary derejede bolmagy.* Kanunlaryň sanynyň köp bolmagy hukuk döwleti üçin ýeterlik däl. Esasy mesele kanunlaryň hil taýdan ýokary derejede bolmaklygyndadyr. Kanunlaryň hiliniň ýokary derejede bolmaklygy üçin bolsa olaryň degişli jemgyýetiň gymmatlyklary we däpleri bilen sazlaşyklylygy, kanunlaryň biri-birine çapraz gelmezligi, olarda jemgyýetçilik durmuşynda gabat gelýän hadysalaryň mümkingadar hemme görnüşleriniň göz öňünde tutulan bolmagy zerurdyr.

3. *Kanunyň döwletden ýokarda durmagy.* Bu ýörelge diň özüniň hem kanuna boýun egmelidigi bilen baglanyşyklydyr. Döwlet diňe kanunlary çykarýan edara bolman, eýsem, onuň özi hem öz çykaran kanunlaryny gysarnyksyz ýerine ýetirmelidir. Hatda kanunlary üýtgetmek we ýatymak bilen baglanyşykly hereketler hem döwlet tarapyndan kanuny tertipde amala aşyrylmalydyr.

4. *Şahsyýetiň azatlyklarynyň, hukuklarynyň we mertebesiniň mizemezligi.* Bu şert hukuk döwletiniň konstitusýasynda öz beýany tapýar. Hukuk döwletinde her bir şahsyýete diňe bir wepaly raýat hökmünde garalman, eýsem, oňa diň hukukly hyzmatdaş hökmünde hem garalýar.

5. *Döwletiň we şahsyýetiň özara jogapkärçiligi.* Iki tarapyň arasyndaky deňhukukly gatnaşyklar olaryň biri-birleriniň öňünde özara jogapkärçiliklerini hem aňladýar. Döwletiň şahsyýetiň öňündäki jogapkärçiligi onuň hukuklarynyň goragyny üpjün etmekden we onuň durmuşy goragy üçin zerur bolan maksatnamalary işläp düzmekden we durmuşa geçirmekden ybaratdyr. Şahsyýet bolsa öz gezeginde döwletiň kanunlaryny ýörite ýetirmäge, ähliumumy tertip-düzgün üçin zerur bolan halatynda öz-özüni çäklendirmäge borçludur. Adam häkimiýeti halaman-da biler, ýöne ol onuň kanuny esasdalygyny welin, doly ykrar etmelidir.

6. *Kanunlaryň ýerine ýetirişine gçilik edilişiniň netijeli usullarynyň ulanylmagy.* Şeýle gözegçilik dürli döwlet edaralary tarapyndan-prokuratura, kazyýet, polisiýa we ş.m. beýleki hukuk goraýjy edaralar tarapyndan amala aşyrylýar. Kanunlaryň ýerine ýetirişine gözegçiligiň edilmegi halkara derejesinde hem zerurdyr. Mysal üçin, Birleşen Milletler Guramasynyň Halkara Kazyýeti döwletleriň arasyndaky ýüze çykýan hukuk dawalaryna seredýän edaradyr.

7. *Häkimiýetiň bölünmeklik ýörelgesiniň amal edilmegi.* Bu ýörelge hukuk döwletiniň baş ýörelgesidir. Bu ýörelgä görä döwlet häkimiýeti üç sany şahadan, ýagny kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetlerinden ybarat bolup, olaryň her biri özüne degişli wezipeleri amal etmeli. Olaryň birinjisi kanunlary işläp düzýär we yglan edýär, beýlekisi olary iş ýüzünde amala aşyryar, üçünjisi bolsa, birinji ikisiniň özygtyýarlyklarynyň çäginde çykmazlygyna we kanunlaryň berjaý edilişine gözegçilik edýär. Häkimiýet bölünişigi häkimiýetiň bir elde jemlenilmezliginiň we diktaturanyň (döwletiň çäksiz hökümdarlygynyň) emele gelmeginiň öňüni almaklygyň esasy girewidir.

Ahlak kadalary, mysal üçin, jemgyýetde adamlaryň ýagşy we ýaman, wyždan, adalatlylyk düşüňjeleriniň esasynda kemala gelýärler. Jemgyýetiň agzalarynyň köpüsiniň aňlamaklary we kabul etmekleri bilen olar hökmany ähmiýete eýe bolýarlar. Syýasy we hukuk kadalary döwlet tarapyndan kesgitlenip, köplenç kanunlarda öz beýany tapýarlar, olaryň çap edilmegi bilen bu kadalara hökmanylyga eýe bolýarlar. Ahlak kadalary resminamalarda berkidilmeýärler, olar adamlaryň aňynda bolýarlar. Syýasy-hukuk kadalary diňe ösen raýat jemgyýetinde adamlaryň olaryň adalatlylygyna düşüňmekleri bilen meýletin ýerine ýetirilip biliner. Ýöne döwlet olaryň ýerine ýetirilmegi üçin mejbur ediji çäreleri hem ulanyp bilýär. Görşümiz ýaly, ahlak bilen syýasatyň gatnaşygy çylşyrymly. Ilkibaşda syýasat agalyk edýän ahlak bilen bitewilikde bolan. Adaty görnüşde şeýle bitewilik Gündogarda döredip kem-kemden Günbatra geçýär. Jemgyýet we döwlet gurluşynyň ösmekligi bilen olaryň biri-birinden tapawutlandyrmagy talap edýär. Sosial bähbitleriň we adamlaryň jemgyýetdäki ornunyň bölünüşmegi, gabat gelmeýän bähbitleri sazlaşdyrmak we umymy bähbitleri kesgitlemek üçin netijeli gural hökmünde syýasaty döredýär.

3)Gündogar filosofiýasynyň taryhy kökleri: Biz filosofiýa ylymyna degişli ilkinji sapagymyzda, ýagny filosofiýanyň jemgyýetiň we adamzadyň durmuşynda tutýan orny barada söhbet açyp, onuň iň gadymy ylmlaryň biridigini, adamzadyň ruhymedeniýetiniň birgörmüşi bolandygyny belläpdik. 01 ylym hökmünde ilkinji bolup, gadymy Gündogarda, Hindistanda, Hytaýda (Çynma-Çynda) ýüze çykypdyr we soňraky asyrlarda jemgyýetçilik aňynyň berk formasyna öwürlýär. Hindistanda dörän lokaýata taglymatynyň, ilkibaşdaky görmüşiniň çarwaklar bolandygyny belläpdik Gündogar filosofiýasyny ösdürmekde we dünýä ýaýratmakda uly goşant goşan alymlaryň biri al-Farabydyr (870 - 950). Farabynyň filosofik garaýyşlarynyň üç sany möhüm alamaty bar. 1). Dünýäniň ebedilikdigini ykrar etmek. 2). Dünýädäki özgerişlerde tebigy determinizmi esaslandyrmak. 3). Dünýä akyl ýetirmekde rasionalizm ýörelgesinden ugur almak, adam paýhasynyň möhüm ähmiýetini nygtap bellemek. Ibn Sina bilimleriň bir bitewi sistemasyny döretmäge çalşypdyr. Filosofiýa ähli bilimleri, ylmlary öz içine alýar, birleşdirýär diýip, hasap edipdir.Ibn Sinanyň metafizikasynda emanasiýa (çogup çykmak) teoriýasy esasy orun eýeleýär. Älem, maddy dünýä hudaýdan zerurlyk hökmünde çogup çykýar. Omar Haýýamyň filosofik garaýyşlary panteistik we dualistik häsiýetli bolupdyr. Onuň pikirine görä, dünýäni ilkinji dörediji hudaýdyr. Dünýäni döredenden soň hudaý tebigatdan ýokarda däl-de, tebigatyň özüne sňýär, tebigatda ýaşaýar. Tebigat hudaý bilen bir bitewi barlyk bolup, edil hudaý ýaly ebedidir we obsalýutdyr. Tebigata hem, hudaýa hem diňe paýhas arkaly akyl ýetirip bolýar. Seljuk Türkmenleriniň agalyk eden döwrüniň medeniýeti, ylmy barada gürrüň edilende, ylahyýet we filosofiýa ylmlaryna möhüm goşant goşan Abu Sahyt Abu Haýyr Mäneli (969-1048) baradaýatlaman geçmek bolmaz. Turkmen halkynyň arasynda ol Mäne baba ady bilen meşhurdyr.

21-nji sowalnama

1) Inkär etmäni inkär etme kanuny: Inkär etmäni ikär etmek: Inkär etmäni ikär etmek kanuny ösüşiniň dürli etaplarynyň, köne bilen täzäniň özara nähili baglanyşyklydygyny görkezýär.

Inkär etme täzäniň könäni çalşyryanlygyndan, ýagny ösüşiniň bir etapynyň onuň beýleki etapynyň ornuna gelyänliginden ybaratdyr. Könedan täze geçmek, bir etapy beýleki etap bilen çalşmak prosesiniň özüne filosofiyada inkär etmek diýilýär.

Inkär etmäniň iň möhüm häsýetlerini we aýratynlyklaryny group geçeliň.

Ozaly bilen ikär etmäniň ähliumumy häsýeti bar, ol tebigatdaky we jemgyýetdäki her bir ösüşe mahsus bolup, onuň hökmany pursatydyr. Meselem, janly tebigatda döreyän we olara garaňda ýaşayşa has ykyply täze biologic görmüşleriň köne görmüşleri inkär etmegi hökmünde bolup geçýär.

Şeýlelikde, ösüşiniň özi könäniň hemişe inkär edilmeginiň we täze bilen çalşyrylmagynyň prosesidir.

Inkär etmäniň indiki bir alamaty onuň her bir ösýän proses üçin del zat, daşardan girizilen zat bolman, eýsem ol prosese içkeri taýdan mahsuslygyndan ybaratdyr. Inkär etmäni ösüş prosesine içkeri taýdan mahsus zat hökmünde düşünmeklik materialistic dialektikany metafizikadan tapawutlandyryr.

Tebigatda we jemgyýetde biz üýtgemegiň, bir hiliň beýleki hil bilen çalşyrylmagynyň dürli formalaryna gabat gelyäris. Meselem, haýsy-da bolsa bir ösümligiň dānesini guş iýip biler ýa-da ol dāne degirmende üwelip bilner. Bu hem inkär etmekdir. Munuň özi daşarky güýçleriň täsiri astynda ol zadyň yok edilyändigini, diýmek, onuň mundane beýläkki ösüşiniň kesilyändigini aňladýar. Şeýle mehaniki inkär etme daşarky inkär etmedir, ony dialektiki inkär etme hasaplap bolmaz.

Içkeri, dialektiki inkär etme ösüşiniň diňe bir kesmeýändig-ä beýle-de dursun, gaýtam, tersine, ösüşiniň şerti bolup durýar. Dānely mysaly ýene-de alyp görelin. Topraga düşüp, ýylylyk we yzgar bolanda, dāne gögerýär. Ondan ösümlük ösüp çykýar, ol ösümlük dānāniň inkär edilmegidir. Emma bu inkāretmäniň özi ösüşiniň zerur pursadydyr, ol her bir prosesiň tebigatyndan gelip çykýar. Edil şonuň ýaly-da, kapitalizmiň öz kanunlarynyň hereketi netijesinde kapitalizmiň sosializm tarapyndan inkär edilmegi gutulgysyz suratda bolup geçýär.

Metafizikler her bir inkär etmä daşarky, mehaniki inkär etme hökmünde garaýarlar, şonlukda ösüşiniň hakyky häsýetini ýoýýarlar we özlərini ösüş prosesiniň umumy ugryny dogry kesgitlemek mümkinçiliginden mahrum edýärler. Mundan tapawutlanyp, dialektika inkär etmä aradan aýrylýan könäniň ornuna täzäni berkarar edýän ösüş formasy hökmünde garaýar. Bu täze zady köne zat şertlendirendir we taýýarlandyr, täze zat könäniň jümmüşinde dörandir we onuň önümidir. Şoňa görä-de inkär etme prosesinde islendik täze zat ýüze çykman, eýsem diňe könäniň içinde bar bolan güýçleriň we kanunlaryň hereketiniň zerur netijesi bolan täze zat ýüze çykýar. Meselem, dāne ösümligiň şert bolýar, kapitalizm bolsa sosializmiň döremegini şertlendirýär. Şeýlelikde, dialektiki inkär etme diňe bir könäni aradan aýyrmak bilen durman, eýsem täzäni hem berkarar edýär.

Dialektiki inkär etme könede bar bolan ähli gowy zatlary saklap galýar. Täze ozalky ösüşiniň gazanan ähli gowy zatlaryny könedan kabul edip alýar.

Şeýlelikde, dialektiki inkär etme könäniň oňyn alamatlaryny alyp galmagy, saklamagy hem, möwrütini ötüren zady aradan aýyrmagy hem öz içine alýar we şonluk bilen progressiniň şerti hökmünde çykyş edýär.

Her bir täze zat ösüp-ösüp, iru-giç köne bolýar. Onuň özi her bir könäniň bolşy ýaly belli bir pursatda täze bilen çalşyrylýar, ýagny inkär etmäniň özüniň inkär edilmegi bolup geçýär. Şeýlelikde, ösüşiniň kanuny inkär etmäni inkär etmekdir, könäniň täze bilen çalşyrylmagydyr, bu täzäniň bolsa has täze bilen çalşyrylmagydyr. Meselem, topraga ekilen bugdaý dānesi, onuň deregine kökler, baldak bugdaý başy emele gelen wagtynda, birinji inkär etmä sezewar bolýar. Täze dāneler bişip ýetşidigiçe, bugdaý baldagy kem-kemden guraýar, ýagny inkär edilýär. inkär etmäni etmek bolup giçýär.

Inkär etmäniň bütin ozalky zatlary ýönekeý, mehaniki zyňyp taşlamaga syrykmaýandygyny biz eýýam görüp geçipdik. Ösüşiniň ozalky basgançaklarynda gazanylan ähli oňyn zatlaryň saklanyp galmagy hem inkär etme prosesinde bolýar. Munuň özi ikinji inkär etme üçin-de dogrudyr, bu ýerden bolsa ösüş ilerleýji häsýetlidir, ol yzyna öwrülmeýar, tersgidip bilmez diýen netije gelip çykýar.

Inkär etmäni inkär etmek ähliumumy kanundyr. Emma dialektikanyň beýleki kanunlary ýaly bu kanun hem dürli prosesleriň we predmetleriň özboluşlylygyna hem-de olaryň ösüş şertlerine garşylykda hemişe özboluşly, aýratyn formada hereket edýär.

2) Jemgyýetiň sosial düzümi, ony öwrenýän ylmymlar: Jemgyýetiň sosial gurluşy. Her bir häzirki jemgyýetde sosial birleşmeler – sosial toparlar, we gatlaklar, hem-de milli umumylyklar hereket edýärler. Olar ykdysady, sosial, syýasy, medeni gatnaşykda bolýarlar. Olaryň aragatnaşygy we özara täsiri jemgyýetiň sosial düzümini emele getirýärler.

Jemgyýetiň sosial düzüme bölünmekliginiň esasyňy zāhmet bölünşiği önümçilik gurallaryna we onuň önümine bolan eýeçilik gatnaşyklary düzýär. Zāhmet bölünşiği esynda synplar, hünär toparlary we beýleki sosial toparlar, şonuň ýaly-da şāher we oba ýaşajylary, akyl we el zāhmeti bilen meşgul bolýan uly adam toparlary döreyärler. Eýeçilige bolan gatnaşyklar jemgyýetiň, onuň sosial düzüminde bolan şeýle içki bölekliligi ykdysady taýdan berkityär.

Jemgyýetiň sosial düzüminiň esasy böleklerine: synplar; şāher we oba ilaty; akyl we el zāhmetiniň wekilleri; gatlaklar (jemgyýetdäki orny diňe bir sosial-ykdysady gatnaşyklar bilen gāl-de, eýsem, bar bolan dāp-düzgünler we hukuk kadalar bilrn kesgittenýän sosial toparlar); sosial-demografiki toparlar (ýaşlar, ýaşuly nesil, aýallar, erkekler; milli umumylyklar – milletler, etniki toparlar we başg) girýärler.

Ähli sosial toparlar we milli umumylyklar diýen ýaly, öz düzümi boýunça bir meñzeş bolmandyklary sebāpli, olar öz gezeginde öz ykdysady, syýasy, sosial we beýleki bāhbitlere eýe bolan sosial toparlara we gatlaklara bölünýärler. Şu ýagdaý sosiologiýada giñden ýāran stratifikaiýa taglymatynda düýpli öwrenilýär. Bu taglymat jemgyýeti dürli esaslara görā: girdejesiniň derejesi, hünāri, işiniň görnüş-i, syýasy garaýyşlary, gymmatlyklara gözükmesi we başg. boýunça gatlaklara (stratalara) bölýär.

Jemgyýetde bar bolan sosial toparlaryň we milli umumylyklaryň özara baglanyşygy üýtgemeyän görnüşde dāl-de üýtgeýän, hereketli görnüşde bolup, kā halatlarda olaryň ol ýa-da beýleki gerekliliklerini kanagatlandyrmak we bāhbitlerini amal etmek

meseleleri boýunça işewir görnüşe eýe bolýarlar. Şonda olar öz aralarynda belli bir gatnaşyklara girişýärler. Bu ýerde sosial düzümiň hereket edýän tarapy bolan sosial gatnaşyklar barada gürrüň gidýär. Bu gatnaşyklar subýektleriň arasynda maddy baýlyklary ulanmak, olaryň ýaşayş durmuşyny gowylandyrmak, bilim almak, ruhy gymmatlyklara eýe bolmak we başg. bilen baglanyşykly gerekliliklerini kanagatlandyrmak boýunça ýüze çykýarlar. Bu ýerde gürrüň ol ýa-da beýleki sosial toparyň ýa-da birleşmäniň jemgyýetçilik durmuşynyň sosial gurşawyna, şol gurşawda bolsa özüni ykrarlamagyna degişli gerkliliklerini kanagatlandyrmaklygy barada bolýar.

Jemgyýetiň sosial düzüminiň barlygynyň wajyp tarapy, onuň hereketliligi bilen bagly bolýar. Bu ýerde adamlaryň ol ýa-da beýleki sosial toparlardan we gatlaklardan beýlekilere geçýändikleri barada gürrüň gidýär. Mysal üçin, haçanda dayhan obadan şähre göçüp gelende, ol diňe oba ýaşajysyndan şäher ýaşajysyna geçenok, şäherde haýsy hem bolsa bir işe durmagy bilen başga sosial topara hem geçýär. Işçiniň ýa-da dayhanyň çagasy akyl zähmeti bilen meşgul bolup başlan wagtynda, ýa-da intelligensiýanyň wekiliniň çagasy telekeçilige geçende hem adamyň sosial ýagdaýy üýtgeýär. Bu meseläni öwrenmeklik döwlet ähmiýetli bolýar. Jemgyýetde bolup geçýän hereketi öňünden görmeklik onuň durnuklylygyny saklamagyň şerti bolýar.

Jemgyýetiň sosial düzüminiň hereketliligi we sosial toparlaryň özara täsiri baradaky meseleler, ýokarda garalan, raýat jemgyýetiniň meseleleri bilen baglanyşykda bolýar. Öz döwründe bu meseläniň üstünde, bilşimiz ýaly, Gegel durup geçen. Raýat jemgyýetini ol hususy bähbitleri we gereklilikler hususy eýeçiligiň we adamlaryň ähliumumy geňliginiň esasynda belli bir derejede döwlete bagly bolman kanagatlandyran gurşaw hökmünde häsiýetlendiren.

3) Akyl ýetirişde optimizm, skeptisizm we agnostisizm akymlary: Akyl ýetirişin mümkinçilikleri. Optimizm, skeptisizm, agnostisizm. Dünýä akyl ýetirmek bolarmy diýen prinsipiň üstünde adamzat mydama çekeleşip alada edip geldi. Hakykatdan hem älem tükeniksiz, çäksiz bolsa-da adam aňy bu tükeniksizliklere akyl ýetirmeklikde kynçylyklar çekýär. Bu mesele filosofiki pikirlerde dürli görnüşlerde yzarlanylýar. Bu meselä jogap bermekde optimizm, skeptisizm, agnostisizm ýaly üç ugur takyklandy. Optimistler dünýä akyl ýetirip boljakdygyna prinsipial tassyklaýarlar, agnostikler, skeptikler dünýä akyl ýetirmekligi düýpli inkär etmeýärler. Munuň tersine ony inkär edýärler. Bilimlere akyl ýetirişe mümkinlik bilen garaýarlar. Şeýle-de bolsa bu üç bölege bölmeklik ýönekeýligi, sadalaşdyrmaklygy aňlatmaýar. Bu agnostikler dünýä akyl ýetirmekligi inkär etselerde käbir esaslandyrmalary ulanmaklygy başaryrlar we käbir meselelere akyl ýetirmeklik hakykatdan hem kynçylyk döredýär we ol meselä jogap bermeklik häzirligçe mümkin däldir. Agnostisizmiň esasy meselesi barlyga akyl ýetirmeklik biziň duýgularymyz bilen mümkin däldir diýip, düşündirmeklige synanyşýarlar. Predmetler barada, olaryň boluşy barada düýpli biz bilmeýäris, ol mümkin däl. Dünýä başlangyçsyz, tükeniksiz, biz bolsa öz formulamyz bilen çemeleşýäris, diýen düşüňjani agnostikler öňe sürýärler. Dünýäniň müdimiligi, çäksizligi düşünişsizdir diýip olar tassyklaýarlar. Dünýäniň gurluşyna akyl ýetirmeklikde kanunlar, kategoriýalar, düşüňjeler ýeterlik däldir diýip, olar düşündirýärler. Şeýlelik-de dünýä biziň düşüňjelerimizden akyl ýetirişimizden ýapyk syrly dünýä diýip düşüňýärler we olar barada anyk takyk düýpli akyl ýetirmeklik hem mümkin däldir diýip, tassyklaýarlar. Dünýä öz-özi dowam edýär diýip, käbir gnoseologiki düşüňjelerde beýan edilýär. Şeýle-de bolsa agnostikleriň logikasynda ylmyň ösüşi bilen akyl ýetiriş her ädimde inkär edilýär. Pozitiwizm taglymatyny esaslandyryjy O. Kontyň aýtmagyna görä adamzada Günün himiki düzümini bilmekleri mümkin däldir diýip, aýtmagyndan kän wagt geçmänkä, spektral analiz arkaly Günün himiki düzümi baradaky maglumatlar bilindi.

Käbir filosoflar mahizimiň wekilleri atom diýen düşüňje ham-hyýal, boş hyýal, adam fantaziýasynyň göz önüne getirmesiniň alamaty diýip düşündirýärler. Mälim bolşy ýaly, atomistik taglymat häzirki zaman tebigat ylmylarynyň esasy emele getirýär. Häzirki zamanyň günbatar filosoflary äleme akyl ýetirmek aýratyn hem jemgyýetde, adamyň öz-özüne akyl ýetirmekligi baradaky meselelerde agnostisizme ýykyn edýärler. Agnostiki netijelere gelmeklik filosofiyanyň dürli akymyna neopozitiwizime, fenomenologiýa, eksiztensializme, pragmatizme we şuna meňzeş ugurlara mahsusdyr. Adamzat tejribäniň ukybyň esasynda tebigatyň in syrly çäklerine aralaşmagy has-da güýçlenýär.

Kant adam ukybynyň tejribesiniň hem çäklidigini her bir hakykat özi bir bilimden öňe çykýar diýip, tassyklaýar. Agnostisizmiň gnoseologiki ýalňyşlygy dünýäniň material birligi barlyk bilen pikirlenmäniň birligini inkär edýär.

Agnostisizm, skeptisizmiň çendenäsa bir görnüş bolup çykyş edýär. Skeptisizm akyl ýetirmekligi prinsipial ykrar etsede, mümkinlik hakykata akyl ýetirmekde mümkinligiň uly rolunyň bardygyny ykrar edýär. Skeptisizm öňki düşüňjeler, ýörelgeler, gymmatlyklar özgerýän, üýtgeýän döwründe has-da güýjeýär, ylaýta-da öň hakykat diýilýän düşüňjeler ylmyň, praktikanyň netijesinde inkär edilende has-da bu taglymat örç alyp güýçlenýär.

Skeptisizmiň taglymaty hakykatdan hem zyýanlydyr. Adamynyň akyl ýetiriş mümkinçiliklerini iş ýüzünde ýalana çykarýar. Ýüzleý biderek ugursuz skeptisizm we köre-kör fanatizm düşüňjesi çäkli adamlarda köp duş gelýär. Şeýle-de bolsa hem skeptisizm payhasly çäklerde ulanylanda peýdaly ähmiýeti hem bardyr. "Adamlar köphalatlar da güýärler, inkär edýärler. Bu ýeňil zat. Haçanda adamzat özlari üçin peýdaly, ýakymly beýik başlangyçlary bozmak, yok etmek üçin çalyşmagy uly masgaraçylyk" diýip, rus alymy K.E.Siolkowskiý belleýär. Akyl ýetirişde skeptisizm güman etmek, mümkinlik etmek akyl ýetirişde bir ädim öňe ädimdir. Akyl ýetirişin özi problemsyz bolup bilmeýär. Şübhenmesiz hem problema yokdur. Adamynyň payhasy çyra yaly bolup ol näçe köp ýagtylyk berdigice şonça-da şübhenme bardyr diýip, hindi ýazyjysy R. Tagor aýdypdyr. Dini ynam bar yerinde şübhenmä hiç bir ýol berilmeýär. Eger adam ähli meseleleri şübhe nazaryndan geçirmese onda ol hem dogmatizme yakyn adam bolup galýar. Bu iş ýüzündäki hakykata filosofiki şübhenme arkaly yetilýär diýip, rus ýazyjysy L. Tolstoy belläpdir.

Bu filosofiki şübhenme, sagdyn skeptisizmdir dünýä akyl ýetirmeklikde optimistik dünýägaraýyşa garşy durmaýar.

22-nji sowalnama

1. Zähmet filosofiýasy we psihologiýasy. Adam we tehnika: Zähmetiň filosofiýasy we psihologiýasy. Adam, zähmet we tehnika.

Ykdysady sistemalar dürli görnüşde bolýarlar. Şonuň üçin ykdysady sistemalar öwrenilende olary düýpli alamatlary boýunça toparlara bölýärler. Ykdysady sistemalary toparlara bölmekde dürli pikirler we garaýyşlar bar. Ykdysady sistemalary toparlara bölmekde dürli pikirleriň bolmagy, toparlaryň esasy edilip dürli alamatlaryň alynmagy bilen baglydyr. Ykdysadyýet ylmynda ykdysady sistemalary önümçiligiň usuly, tehnikanyň ösüş derejesi, önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşleri, ykdysady işleri dolandyrmagyň usuly we şuna meňzeş alamatlary boýunça toparlara bölýärler. Mysal üçin, ykdysady sistemalar marksizmiň ykdysady nazaryýetinde önümçiligiň usuly boýunça baş sany formasiýa, ýagny ilkidurmuş, gul eýeçilik, feodalizm, kapitalizm we sosializm formasiýalaryna bölünýär. Ýöne häzirki wagtda ykdysady sistemalary formasiýalar boýunça tapawutlandyrmaklyk ykdysatçy alymlaryň arasynda doly goldanylmaýar. Sebäbi ykdysady sistemalaryň formatiýalar esasynda bölünmegi köp ýurtlaryň ykdysady ösüş aýratynlyklaryny häsiýetlendirmeyär. Häzirki döwürde ykdysady sistemalar öwrenilende, olary önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşleri we ykdysady işleri dolandyrmaklygyň usullary boýunça toparlara bölmeklik giňden ulanylýar. Ykdysady sistemalar şu alamatlar esasynda üç topara, ýagny

- 1) *gadyndan gelýän däplere esaslanýan ykdysady sistema;*
 - 2) *administratiw we merkezleşdirilen ykdysady sistema; we*
 - 3) *bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysady sistema* bölünýärler.
- Indi bolsa ykdysady sistemalaryň bu üç görnüşiniň üstünde aýratynlykda durup geçeliň.

Bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysady sistemanyň beýki ykdysady sistemalardan düýpli aýratynlyklarynyň biri hem onda önümçilik serişdeleri, esasan, hususy eýeçilikde bolýar. Bu ykdysady sistemada erkin telekeçilige giň ýol açylyp, haryt önümçiligi erkin konkurensiýa esasynda ösýär. Haryt öndürijiler bilen sarp edijileriň arabaglanyşygy bazaryň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwletiň ykdysady sistemany dolandyrmak işine gatnaşmagy köp derejede çäklendirilendir. Haryt önümçiligini dolandyrmak we sazlamak bazaar mehanizmleriniň üsti bilen amala aşyrylar. Harytlara bolan islegleriň, olaryň teklipleriniň üýtgeşme durmagy, şol esasyda bolsa harytlaryň bahasynyň üýtgemegi, şunuň ýaly-da haryt öndürijileriň peýdasyny artdyrmaga hemişe ymtylmagy bazary herekete getiriji esasy güýçler bolup çykyş edýärler. Häzirki zaman dünýä ykdysadyýetinde köp ýurtlaryň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysady sistema bilen administratiw we merkezleşdirilen ykdysady sistemanyň utgaşdyrylmagy esasynda emele gelen ykdysady sistema degişlidir. Şeýle ykdysady sistema bolsa gatnaşyk ykdysady sistema diýilýär. Islendik ykdysady sistemadabölup geçýän hadysalar belli bir derejede eýeçilik we eýeçilik gatnaşyklary bilen bagly bolup durýar. Eger-de haýsy hem bolsa bir emläk adamlaryň ykdysady işlerinde ulanylyp, netijede, önüm öndürilen bolsa, onda, hökmany suratda, şol emlägiň ony ulanmaklygyň netijesinde alnan önümiň kime degişlidigi barada mesele ýüze çykýar. Bu bolsa emlägi ykdysady işlerde ulanmagyň, öndürilen önümleri jemgyýetiň çäginde paň gönüden-göni eýeçilik bilen baglydygyny görkezýär.

2) Akyl ýetirişiniň ugurlary (duýgulaýyn we logiki empriki we teoretiki akyl ýetirişi): Filosofiýada akyl ýetirmek meselesi, barlygyň, adamyň we jemgyýetiň many-mazmunyny açmak bilen baglanyşykly meseleler kimin örän wajyp bolýar. Onuň çözülişi barlyk meselesiniň çözülişi bilen berk, köplenç bolsa gönümel baglanyşykda amal edilýär. Häzirki döwrüň filosofiýasy akyl ýetirişiniň gurallary hökmünde duýgy organlary, dünýäniň logiki, düşünjeleýin şekilini berýän adamyň ukybyna, akylyna garşy goýmaýar. Ýöne duýgy organlarynyň adamyň öwrenýän hadysasynyň diňe daşky şekilini berýänligine üns bermeli. Akyl ýetirişiniň logiki serişdeleri bolsa jemgyýetçilik taryhy tejribäniň esasynda biziň daşymyzy gurşap alýan dünýäniň hadysalarynyň we wakalarynyň jümmüşine aralaşmaga mümkinçilik berýär. Akyl ýetiriş serişdeleriniň şu tapawudy, gadymy akyldarlar tarapyndan, duýgy – akyl gapma-garşylykly jümle hökmünde bellenipdir.

Akyl ýetiriş taglymaty çuňňur görnüşde Aristotel tarapyndan işlenip düzülipdir. Ol daşyna çykarylýan bilimi derňemeklige uly üns beripdir. Akyldaryň sillogistikasy logikanyň köp asyrlaryň içindeki ösüşini kesgitleýär. Aristoteliň logiki işlerini toplumy bir ýere jemlenip „Organon“, ýagny bilimi almaklyk üçin gural diýen ada eýe bolýar

Bekon akyl ýetiriş taglymatyny işläp düzmeklik üçin wajyp bolan birnäçe meseleleri öňe sürýär. Tebigaty tejribeleýin öwreniş, mümkinçilik ýörelgesi olaryň esasy ugurlary bolýar.

Dekart Bekonyň mümkinçilik ýörelgesini akyl ýetirmekligiň esasy ýörelgesine öwürýär. „Usul barada oýlanmalar“ atly işinde akyldar akyl ýetirişiniň aşaky düzgünlerini işläp düzýär:

1. Hakykat hökmünde diňe akyla aýdyň we takyk bolan we hiç hili münkirlige ýol bermeyän kesgitlemelere rugsat bermeli;

2. Çylşyrymly meseleleri çözmeklige mümkinçiligi bolan ýönekeý bölekler bölmeleli;

3. Belli we subut edilen zatlardan belli däl we subut edilmedik zatlar azygiderli geçmeli;

4. Logiki oýlanmanyň zynjyrynda barlanmadyk halkalaryň aýlanyp geçilmegine ýol bermeli däl.

Akyl ýetirişiniň düzümi we onuň düzümi bölekleri. Akyl ýetiriş işinde adamyň ähli ukyplary herekete getirilýär. Olaryň hataryna biri-biri we adamyň beýleki ukyplary bilen bagly bolan duýgy („janly gözegçilik“ etme) we akyl (pikirlenme, rasional oýlanma) girýärler.

Ýokarda belenenilşi ýaly, filosofiýanyň taryhynda akyl ýetirme işinde, onuň duýgulaýyn we rasional (pikirlenme) görnüşleriniň bu ýerdäki ornuna iki hili biri-birine garşydaş nukdaýnazar bilen garaýyşlar bar. Olaryň birinjisini öňe sürýän *sensualistler* (*sensus* latynça – duýgy) akyl ýetiriş işinde duýgy organlaryna kesgitleýji orun berýärler. Bu hili garaýyşlar filosofiki akymlaryň ählisinde hem bolýar. Ikinji ugruň tarapdarlary bolan *rasionalistlar* (*ratio* latynça – akyl, pikirlenme) ilki bilen täze döwürde gazanylan matematika ylmyň üstünliklerine daýanyp, ählumumy we gerek bolan hakykat duýgulaýyn tejribeden däl-de, eýsem pikirlenmäniň üsti bilen gazanylyp bilner diýýärler.

pikirleri öňe süren hem bolsalar, olar aýry aýrylykda birtaraply we çäklil bolýarlar. Filosofiýanyň, ylmyň, we ruhy işiň beýleki görnüşleriniň ösüşi bilimiň iki garşydaş taraplar bolan duýgulaýyn we rasionallaýyn akyl ýetirişiniň jemi bolýandygyny görkezýär.

Duýgulaýyn akyl ýetirme görýän, eşidýän, duýýan, syzýan we başga duýgy organlaryň üsti bilen amal edilýär. Janly gözegçilik özara baglanşykda bolan üç görnüşde amal edilýär. Olar duýmak, kabul etmek we göz önüne getirmek bolýarlar. Olaryň her biri hakyky dünýäniň adam tarapyndan şöhlelendirilýän subýektiw obrazy bolýarlar. Duýgy görmeklik, eşitmeklik, duýmaklyk, syzmaklyk we başga görnüşlerden durýar. Duýgy bu ýerde janly gözegçiligiň has çylşyrymly görnüşi bolan kabul etmekligiň düzümi bölegi bolup çykyş edýär.

3)Mümkinçilik we hakykat: Filosofiýada „Hakykat näme?“ diýen sowalyň uzak wagtyň dowamynda gözlegi hakykylygyň dürli görnüşli taglymatlarynyň döremegine getirdi. Olardan: *klassiki* – hakykata barlyk bilen kybapdaş bilim hökmünde düşünilmegi; *pragmatiki* – peýdaly durmuşda ulanylýan bilimleriň ählisi hakykylyk häsiýetlerine eýe bolýandyklaryny hasap edilmegi; *kogerent* – hakykylyga pikiriniň öz-özi bilen kybapdaş, garşydaş däl görnüşde düşündirilmegi.

Olaryň arasynda has giň ýaýrany Aristotelden gözbaş alyp gaýdýan hakykata barlyk bilen kybapdaş bilim hökmünde düşündirýän klassiki hakykylyk taglymatydyr.

Hakykylyk baradaky gürrüňi akyl ýetiriş işinde duş gelýän azaşmak meselesinden başlalyň. Azaşmak bu ýerde – bilimiň onuň aňladýan zadyna gabat gelmeýänligi we oňa kybapdaş bolmaýanlygydyr. Akyl ýetirişde azaşmaklygyň sebäbi jemgyýetçilik-taryhy tejribäniň we akyl ýetirişiniň özüniň çäkliligi bilen bagly bolýar. Azaşmaklyk akyl ýetirişiniň aýratyn taraplaryny kesgitleýji orna goýup, barlygy nädogry şöhlelendirmek bolýar.

23-nji sowalnama

1) Tire, taýpa, halkyýet we millet düşünjeleri: Jemgyýetiň sosial strukturasynda iň wajyp orunlaryň

biri adamlaryň milli aýratynlygy bilen tapawutlanýan toparlaryna degişlidir. Adamyň milli aýratynlygy onuň belli bir millete ýa-da halkyýete degişliligi bilen kesgitlenilýär. Ýer ýüzünde häzirki döwürde milletleriň we halkyýetleriň 2000-den gowragy bar diýlip hasaplanylýar. Milletlere we halkyýetlere bilelikde alnanda, syýasy, ylmy dilde etniki umumylyklar diýilýär. Adamlaryň umumylyklarynyň taryhy formasy bolan etniki umymylyklara milletlerden we halkyýetlerden başga toparlar – uruglar, taýpalar we tireler hem degişli hasap edilýär. Milletler we halkyýetler taýpalara we tirelere garanyňda, has uly göwrümlü, aslynda olaryň birnäçeleriniň birleşmesi esasynda dörän umumylyklardyr.

Hakykatdan-da, etniki umumylyklar uzak taryhy döwrüň dowamynda emele gelýän umumylyklardyr. Dünýäniň etniki kartasyndaky häzirki milletleriň we halkyýetleriň hemmesi diýen ýaly gadym döwürlerdäki etniki umymylyklaryň biri-birleri bilen gatyşyp gitmekligi netijesinde dörän umumylyklardyr. Mysal üçin, ylymda häzirki türkmen milletiniň gadymy ata-babalaryna irki döwürlerde Türkmenistanyň çäginde ýaşap geçen etniki toparlar – daklar, massagetler, parfiýalylar, oguzlar, hunlar we beýleki gadymy halklar degişli hasap edilýär.

Millet düşünjesiniň ählumumy kabul edilen kesgitlemesi ýok. Emma muňa garamazdan, köplenç, millet diýlip belli bir çäkke ýaşayan, öz milli dili, milli medeniýeti (aýdym-sazy, amaly-haşam sungaty, edebi döredijiligi we ş.m.), milli döp-dessurlary, birmeňzeş özboluşly sosial-ykdysady durmuşy we milli aňy bilen tapawutlanýan, aýratyn hem, öz milli döwleti bolan halka aýdylýar.

Milletleriň we halkyýetleriň umumy sanynyň köplüğine, ýagny olaryň sanynyň 2000-den hem geçýänligine garamazdan, halklaryň öz aýratyn, özbaşdak milli döwletleri gaty azdyr. Dünýädäki döwletleriň sany 200 törege dir. Bu bolsa köp döwletleriň milli düzüminiň dürli-dürlüdigini, ýagny bir döletiň çäginde dürli halklaryň wekilleriniň ýaşayanlygyny aňladýar. Milli düzümine laýyklykda dünýäniň döletleri birmilletli we köpmilletli döletlere bölünýär. Bir döwletiň çäginde ýaşayan birnäçe milletleriň we halklaryň ählumumy agzybirliğini gazanmakdan, olaryň hemmesiniň özlerni bir bütewi halk hökmünde duýup ýaşamaklaryny üpjün etmek iňňän kyn mesele. Ýurduň çäginde ýaşayan milli toparlaryň arasynda kähalatlarda dürli görnüşli gapma-garşylyklar (miletara konfliktler) döreýär. Şonuň üçin-de köpmilletli döletler we milletara gatnaşyklar meselesi iň wajyp syýasy meseleleriň birine öwürlip, döwletiň syýasatynda milli syýasat diýilýän aýratyn bir ugruň döremegine sebäp bolýar. Şeýle syýasatyň baş maksady bolsa ýurtda ýaşayan dürli milletleriň we halklaryň milli bähbitleriniň sazlaşdyrylmagyny üpjün etmekden ybaratdyr. Milli syýasatyň ýoýulmagy, haýsy-da bolsa bir milletiň bähbidiniň ileri tutulyp, beýleki halklaryň hukuklarynyň çäklendirilmegi ýa-da olaryň milli mertebesiniň kemsidilmegi ýaly sebäler milletara gatnaşyklarynyň ýitileşmegine, çözülmegi kyn gapma-garşylyklaryň döremegine, netijede bolsa, milletleriň arasynda ululy-kiçli çaknyşyklaryň we uruşlaryň döremegine getirýär.

Köpmilletli döletlerde ýaşayan halklaryň agzybir ýaşamagynyň esasy şertleriniň biri milletara gatnaşyklarynyň oňyn medeniýetiniň bolmaklygy bilen baglanyşyklydyr. Şeýle medeniýetiň esasynda hemme milletleriň deňligi, deňhukuklydygy, hiç bir halkyň başga bir halkdan artykmaç däldigi, hemme halklaryň biri-birlisini sylap ýaşamalydygynyň zerurlygy hakyndaky garaýyşlar we duýgular ýatýar.

Her bir adamyň öz milletini söýmegi, öz milletiniň medeniýetiniň, döp-dessurlarynyň başga milletleriňkä garaňda özüne ýakynlygyny duýmagy tebigydyr. Emma diňe öz milletiňi söýüp, başga milletleriň medeniýetine, döp-dessurlaryna göwnüýetmezçilik etmek we başga milletleriň wekillerini aç-açan kemsitmek welin milletçilikdir. Milletara gatnaşyklarynda milletçilik ýaly hadysanyň döemegi köp sebälere bagly bolup bilýär. Esasan, ol milli aňny düzümi bilen baglanyşyklydyr. Milli aňny düzüminde esasy orun taryhy hakyda degişlidir. Taryhy hakyda öz içine halkyň öz taryhy geçmişi bilen baglanyşykly garaýyşlaryny we oý-pikirlerini alýar. Taryhy hakydanyň dürs bolmagy milletiň taryhy baradaky edebiýatlarda taryhy geçmişiň dogry, bolşy ýaly suratlandyrmagy bilen baglydyr.

2) Döwlet we onuň düýp manysy: Döwletiň düýp mazmuny. Jemgyýetiň syýasy gurluşynda

döwlet esasy ýeri eýeleýär. Çünki jemgyýetde hereket edýän güýçleriň hemmesi döwletde jemlenýär.

Döwletiň esasy wezpesi jemgyýetçilik ýaşayşynyň esasy gorap jemgyýeti ösdürmäge şert döretmekdir. Döwletiň emele gelmegi hususy eýeçiligiň ornaşmagy bilen baglydyr. Ilki durmuş obşına jemgyýetinde döwlete zerurlyk bolmandyr, sebäbi hususy eýeçilik ýüze çykmandyr. Şonuň üçin jemgyýetçilik meseleleri ähli agzalar tarapyndan çözülipdir.

Filosofiýanyň taryhynda döwletiň düýp mazmuny barada pikirler öňe sürülipdir we bir-birine garşylykly pikirler bolupdyr. Bir näçe filosoflar absalýut syýasat demokratiýa bolmaly diýip tassyklaýarlar. Emma demokratiýa halk häkimiýeti bolýan bolsa şol häkimiýeti amala aşyrmaga şol halkyň syýasy, medeni derejeleri demokratiýanyň derejesine mynasybeti gerek. Şonuň üçin hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Günbataryň demokratiýasyny şol durşuna kabul etmegi inkär edip, Türkmenistanyň içerkî we daşarky ýagadaýlaryny göz önüne tutup ýurtda kanunlaýyklary kem-kemden ornaşdyrýar.

Döwletiň gurluşynda aýratyn guramalar döwletiň borçlaryny ýerine ýetirýärler. Döwletiň teretoriýasy bolup şol teretoriýada ykdysady, syýasy, içki we daşky syýastyny amala aşyrýar.

Taryhda döwletiň dürli gurluşy ýüze çykandyr. Monarhiýa – bir adam tarapyndan häkimlik edilmegidir. Döwlet nesilden-nesle geçýär. Respublika görnüşli saýlawly döwlet görnüşidir. Başgada köp dürli döwlet gurluşy bolupdyr. Emma olaryň köp dürli bolmagy bilen döwletiň syýasy düzgüni ýada demokratik ýol bilen ýa-da totalitar ýol bilen amala aşyrylyp bilner.

Ilki döwlet düşüňjesini edebiyata N. Leskise girizipdir. Döwlet – jemgyýetiň edaralarynyň yzgiderli gurluşydyr. Ol içki hukuk ýaşayşyny üpjün edýär. Öz raýatlarynyň hukugyny goraýar, häkimiýetiň hemme edaralarynyň işini kadalaşdyrýar. Kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji, sud edaralarynyň işlerini guraýar. Döwlet öz halkyny goraýar, içki we daşary syýasaty alyp barýar. Ol jemgyýetiň materiýal we idealogiki ugurlaryny kesgitleýär. Şonuň üçin döwletsiz halk ýaşap bilmez. Döwlet aýry-áýry adamlaryň bähbidini üýtgaşdyryjy edaradyr.

Türkmenistan ýurdumyzda hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda halkyň material üpjünçiligi gün-günden ýokarlaýar halkyň aýlyk haky yzygiderli köpeldilýär. Jemgyýetiň ýagdaýy garrylaryň, çagalaryň ýaşayş derejesi bilen kesgitlenýär. Biziň ýurdumyzda uruş weteranlarynyň, tylda zähmet çekenleriň pensiýa hakynyň 20 göterim köpelmegi muňa şaýatlyk edýär. Çagalara tölenýän kömek puly hem yzygiderli köpeldilýär. Şu zatlaryň esasynda halkyň ahlak derejesi milli häsiýete eýe bolýar. Ýurdumyz abadan, Türkmen bitewiligi ornaşýar.

1. **3)Ahlak aňy, ýagşylyk we ýaramazlyk, borç, wyždan we bagt: Ahlak aňy.**

Ahlak aňy jemgyýetçilik aňynyň baş gymmatlaýyn görnüşli bolup, onda adamyň işiniň, hereketleriniň umumy kabul edilen ölçegleri we bahalaryň şöhlelendirilýär. Sosial toparlaryň aragatnaşygyny kesgitleýän syýasy aňy şahsyýetleriň arasyndaky gatnaşyklary we her adamyň öz “menike” baha berýän pozisiýalarynyň şöhlelendirýär.

Ahlak ölçegleriniň aýratynlygy bar. Meselem hukuk aňy döwlet edaralary tarapyndan kesgitlenýär we durmuşa geçirilýär. (Elbetde, olar (hukuk kadalary) hem ahlak talaplaryna we bahalaryna garaşlylykdan halas dälidir). Ahlak aňynyň kadalary bolsa gönüden-göni adamlaryň özlärini alyp barylarynda kemala gelýärler we hereket edýärler. Olar ol ýa-da başga bir kollektiwiň, jemgyýetçilik toparynyň nukdaý nazaryndan öz gymmatlyklarynyň jemgyýetçilik ykrar edilmegi bilen berkidilýärler, ýöne ýuridiki hökmanlyga eýe bolmaýarlar. Adamyň gündelik işinde hukuk we ahlak kadalaryndan daşarda galýan pursatlar hem duş gelýär. Özüni alyp barmagyň jemgyýetçilik sazlaşygynyň köp ugurly sferalarynda ahlaga galtaşdyryp bolmaýan hadysalar bar. şeýle sazlaşdyryjlara adaty, döp-dessurlar, topar aralaryndaky ýazylmadyk düzgünler we beýlekiler dşeyleklikde, ahlak aňynyň ölçegleri adamlaryň köpçülikleýin erkiniň taryhy kesgitli netijesi hökmünde emele gelýärler, dünleriň we bahalaryň, jemgyýetçilik talaplarynyň we jemgyýetçilik pikiriniň synagdan geçen sistemasyny (düzgünini) emele getirýärler. Has takygy, şahsy we kollektiv bähbitleriň bitewiligini üpjün etmek maksady bilen adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary we olaryň özlärini alyp barylaryny sazlaşdyrýan sosial ölçegleriň aýratyn sistemasy döreýär.

Ahlak aňynyň özboluşlylygyny, onuň düzümini we taryhy pursatlara laýyklykda üýtgap durýar kadalaryny ýörite filosofik ders-etika öwrenýär, Jemgyýetiň ahlak aňy jemgyýetçilik bähbitleriniň nukdaý nazaryndan ýolbermesiz işleriň önüni almaga gönükdirilen durmuş gadaganlyklary bilen baglydyr. Ahlaklylyk borç duýgusy bilen eriş-argaçdyr, ahlakly adam etmeli ýa-da emeli däl işini saýgarmagy başarmalydyr. Bu mesele diňe jemgyýetçilik borjy bilen degşirilip çözülmelidir. Ahlak ölçegleriniň aýratyn täsir ediji güýji olaryň ýuridik hökmanlygyndan ýokardalygyndadyr. Wyždan, şahsy mertebe, aslylyk ýaly ahlak kategoriýalary her adamyň özüni alyp barşyna daşyndan gözegçiliksiz, öbaşdak kesgitlemek we ugrukdyrmak ukybyny we mümkinçiligini şöhlelendirýärler. Wyždan-ynsan ýaşayşynyň ýol görkezijisidir. Ahlaklylyk-köpçülikleýin ýaşamagy we başgalaryň bähbitlerinde göz önünde tutmagy öwrenen adamyň aňynda tutaşan ýagtylyk beriji ugundyr.

Ahlak – adam keşbini kesgitleýän esasy alamatdyr. Ol jemgyýetçilik ösüşiň möhüm faktory bolup ony (jemgyýeti)adamkärçilikleşdirýär.

1) Söýgi, nika we maşgala. Nika we maşgala gatnaşyklarynyň taryhy: Maşgala bir hojalyga degişli çagalar we ene-atalardyr. Maşgala jemgyýetiniň ilkinji ýaçeýkasydyr, ýagny özeni – öýjügidir. Maşgala jemgyýetiň gejekki işeňňir raýatlaryny terbiýelemegiň başlangyjydyr. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynda özboluşly we mukaddes orunlaryň birini maşgala eýeleýändir. Maşgala milletiň aýratynlygynyň mele gelyän we kämilleşýän ojagydyr. Ahlak taýdan berk, ruhy taýdan belent maşgala islendik döwletiň mizemez baýlygydyr. Şonuň üçin maşgala baradaky mesele bütün jemgyýete degişli meseledir. Maşgala – jemgyýetiň esasy birligidir we esasy daýanjydyr. Jemgyýetiň ahlak, ruhy we edep kämilligi maşgalanyň kämlik derejesine baglydyr. Jemgyýet maşgaladan başlanýar. Jemgyýetiň sagdynlygy we arassalygy maşgalanyň sagdynlygyna hem arassalyga baglydyr. Jemgyýetiň durnuklylygy we abadanlygy köp babatda maşgalanyň durnuklylygyna we abadanlygyna baglydyr. Her bir maşgala özboluşly, gýatalanmaýan bir dünýädir. Şonuň üçinem her bir adam jemgyýetçilik durmuşynyň tejribesini ilki bilen hut öz maşgalasynda alyp başlaýar. Maşgala terbiýesinde ata-eneleriň şahsy göreldesiniň ähmiýeti uludyr. Köp halatda maşgalanyň geljegi çagalara berilýän terbiýä baglydyr. Sebäbi ata-enäniň özüni alyp barşyndaky her bir hereketi terbiýe alyan çaganyň aňyna we hereketine siňýär. Adamyň ahlaklylygy, özüni alyp barşynyň esasy ugurlary we kadalary hut maşgalada kemala gelip başlaýar. Maşgala çaganyň terbiýe üçin jemgyýetiň önünde jogapkärdir. Munuň özi düşnükli, çünki maşgalada çaga oz ata-enesinden dürli maglumatlar alýar, onuň ahlak ýörelgesäm, edim-gylymam şu ýerde kemala gelýär. Maşgala çaga uzak döwürüň dowamynda we yzygiderli tasir edip bilýär, ony dürli ýagdaýda göz astynda saklamaga maşgalanyň mümkinçiligi bar. sebäbi çaga ömrüniň esli bölegini maşgalada geçirýär. Adamyň gymmaty, onuň özüni alyp barşynyň esasy ýörelgeleri we kadalary hut maşgalada kemala gelýär. Çagany ilkinji ýyllardaky gurşap alyan maşgala mähir-muhabbeti köp babatda adamyň ahlak dünýäsini kesgitleýär. Maşgalanyň jemgyýetdäki ähmiýeti uludyr. Ol ýaş nesle edep-terbiýe berip, ony diurmuşa ugrukdyryp, jemgyýete girşdirýär. Maşgala adamlara ruhy baýlyk, ahlak gymmatlyklaryny siňdirýär. Ynsanyň şahsy bagt we söýgi durýuglary we niýetleri hem maşgala bilen baglanyşyklydyr. Maşgalanyň hojalyk ähmiýeti hem uludyr. Şeýlekde, maşgala çaganyň, adamyň dünýä ininden soň ilkinji we ömürlük terbiýe mekdebidir. Maşgalada mekdep ýaşyna çenli çaganyň ruhy ahlak keşbi kemala gelýär. Adam bütün ömrüne maşgala bilen baglydyr, onuň bütün ömrü maşgalada geçýär. Alymlaryň pikirçe, maşgala taryhy düşünjedir, ol müňýyllyklaryň dowamynda üýtgäp, täze hile we mazmuna eýe bolup gelipdir. Ylymda gadymy döwürlerde maşgalanyň matriarhat (enelik döwri) we patriarhat (atalyk döwri) döwürleriniň bolandygy barada giňişleýin maglumatlar berilýär. Maşgalanyň birnäçe görnüşleri bardyr. Düzümi boýunça maşgalalar ýönekeý we çylşyrymly (giňeldilen) maşgalalara bölünýär. Ýönekeý görnüşli maşgalalarda ene-ata we çagalar bilelikde ýaşaýar. Olar hem öz gezeginde doly maşgala (ene-atanyň iki hem bar) we doly däl maşgala (bir ene ýa-da bir ata) ýaly görnüşlere bölünýär. Çylşyrymly ýa-da giňeldilen maşgala birnäçe nesilleriň bilelikde ýaşaýan maşgalasydyr. Meselem, türkmen maşgalalarynyň köpüsi (esasan-da, oba ýerlerinde) şeýle görnüşli maşgalalarydyr. Çagalarynyň sany boýunça çagasyz, az çagaly, orta we köp çagaly maşgalalar tapawutlandyrylýar. Geografiki alamaty boýunça oba we şaher maşgalalary tapawutlandyrylýar. Nika aýratynlygy boýunça poligamlaýyn (köp aýallylyk, köp ärlilik) we minigamlaýyn (jübüt nika – bir aýallylyk, bir ärlilik) görnüşli maşgalalar tapawutlandyrylýar.

2) Adam we adamzat. Adam we şahsyýet. Şahsyýet we onuň ösüşindäki meseleler: Indiwid we şahsyýet. Adam, adamzat kowumynyň ýeke-täk wekili hökmünde *indiwid* hasaplanýar. Bu düşünjäniň kesgitlemesi haýsy hem bolsa aýratynlaýyn häsiýetlendirmä mätäç däl. Indiwid elmydama köpüň biri bolýar we şahsylaýyn häsiýete eýe bolmaýar. Şu manyda „*indiwid*“ we „*şahsyýet*“ düşünjeleri öz görwürümi we manysy boýunça biri-birine garşy bolýarlar. Indiwid diýen düşünjede adamyň haýsy hem bolsa bir aýratynlygy ýa-da ýeke-täk häsiýeti görkezilmeyär. Şonuň üçin ol manysy boýunça örän garyp bolýar. Ýöne görwürümi boýunça bolsa bu düşünje örän giň, sebäbi her bir adam indiwid bolýar. Indiwid diýen düşünjede göz önünde tutulýan hem bolsa adamyň biologiki we sosial hilleri belenilmeýär.

„*Şahsyýet*“ düşünjesi manysy boýunça örän baý bolýar. Oňa adamyň diňe umumy we aýratyn häsiýetleri däl, eýsem, ýeke-täk, gaýtalanmaýan häsiýetleri hem girýär. Adamy şahsyýet edýän zat oňa häsiýetli bolan sosial häsiýetler, onuň sosial özboluşlylygy, jemlenip aýdylanda adamyň sosial indiwiduallygydyr. Şahsyýet düşünjesine adamyň tebigy-aýratyn häsiýetleri goşulmaýar. Ol hem dogry, sebäbi adam, biziň ýokarda belleýşimiz ýaly, ilki bilen sosial jandardyr. Ýöne şonda adamyň tebigy indiwiduallygynyň şahsyýet düşünjesine täsir edýändigini bilmeli. Onuň täsiri edil adama biologiki başlangyçlaryň täsir edişi kimin bolýar.

Adamyň sosial indiwiduallygy tarp ýerden ýa-da diňe biologiki şertleň täsiri bilen döremeyär. Adam takyk taryhy döwürde we sosial giňişlikde, amaly tejribäniň we terbiýäniň täsiri bilen kemala gelýär. Şahsyýet şonuň üçin sosial indiwiduallyk hökmünde örän köp zatlaryň takyk jemi, birleşmesi we özara täsiri bolýar. Şahsyýet, adamzadyň durmuş-medeni tejribesini özüde näçe köp jemledigiçe we öz gezeginde, onuň ösmegine öz aýratyn goşandyny goşdugyça, şonça hem ol belentdir.

Filosofiýada şahsyýet meselesi – ol adamyň şahsyýet hökmünde manysy, onuň dünýäde we taryhda orny nämede diýen sorag barada bolýar. Şahsyýete bu ýerde adamlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň, hereketleriniň, biri-biri bilen pikir alyşşynyň indiwidual aňladylmasy we subýekti hökmünde garalýar. Taryhy we adaty manyda adamlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň we biri-biri bilen pikir alyşşynyň hili şahsyýetiň taryhy görnüşini, onuň takyk ýagdaýyny we häsiýetini kemala getirmeklige örän güýçli täsir edýär. Edil şonuň ýaly-da şahsyýete işiň, hereketiň täsiri barada aýtsa bolar. Adamyň hereketi, işewürliki şahsyýetiň ösmekliginiň we onuň jemgyýetde dürli hili wezipeleri ýerine ýetirmekliginiň esasy bolup çykyş edýär. Diňe özüniň hereketiniň üsti bilen adam şahsyýet hökmünde öz-özüni tassyklaýar. Adam özi hakynda näme pikir edende-de, öz hasabyna nähili meýilleri öňe sürende-de, onuň hakyky manysy işiniň üsti bilen açylýar.

Şahsyýetiň wajyp häsiýetnamasy bolup, onuň ahlak-ruhy manysy we onuň bilen şertlendirilen hereketleri çykyş edýär. Şahsyýetiň manysyna we onuň wajyp bölek bolup häsiýetlendirilmegine aňynyň, dünýägarayşynyň, ahlaklylygynyň we jogapkärliginiň derejesi bilen kesgitlenen onuň aňynyň ugrukmasy we şahsy gözükmesi goşulýar. Gürrüňsiz, şahsyýetiň kemala gelmedine we onuň özüni alyp barşyna sosial gurşaw düýpli täsir edýär. Ýöne şahsyýetiň şahsy gözükmesine we özüni alyp barşyna onuň içki, ruhy dünýäsiniň täsiri az derejede bolmaýar. Ýöne ýerden, adamyň öz bagtynyň eýesidigi barada aýdylmaýar. Näçe adamda paýhasly-ahlaklylyk we erklilik güýçli ýüze çykýan bolsa şonça-da onuň durmuşy gözükmesi umumyadamzat gymmatlyklary bilen gabat gelýär. Şahsyýetiň beýikligi şol gymmatlyklary ösdürmeklige we berkitmeklige goşýan goşandy bilen kesgitlenilýär. Şu nukdaýnazardan şahsyýet özüniň ruhunyň, erkinliginiň we döredijiliginiň güýji bilen häsiýetlendirilýär. Şu tarapdan hem şahsyýet öz tebigy esasyndan ýokary galyp, belli bir manyda ony ýeňip geçip özüniň biologiki ölümünden soňra hem öz hereketiniň miwesini we öz yzyny galdyryar.

Şahsyýetiň erkiniň we ruhunyň güýji belli bir durmuşy şertlerde ýerine ýetirilen hakyky amaly işleriň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Şahsyýeti häsiýetlendirýän wajyp şert bolan adamyň hereketi – onuň sözi däl-de, eýsem işiniň netijesi bolýar. Haçanda hereket hakyky işe gelende neneňsi şahsyýet bolmaklygyny, erkin bolmaklygyny, halal bolmaklygyny, dogruçyl bolmaklygyny ýeňil däligi ýüze çykýar. Sebäbi adam dogrudan hem özüni şahsyýet hasap edýän ýa-da şeýle bolmaklyga ymtylýan bolsa, onda ol ilki bilen jogapkärçiligi duýmaly, onda-da diňe bir hyýal-niýetinde däl, eýsem öz hereketinde-de jogapkärçiligi duýmaly. Şonuň üçin jogapkärlik erkinlikden kem derejede şahsyýetiň häsiýetnamasy bolmaýar, sebäbi erkinlik jogapkärlik bolmadyk ýagdaýynda eden-etdilige getirýär. Diýmek, jogapkärli bolmak erkin bolmakdan kyn bolýar.

Türkmenistanyň häzirki beýik Galkynyşlar zamanasynda şu hili şahsyýeti ýetişdirmek meselesi ýurtta geçýän özgerişleriň hem maksady, hem-de esasy şerti bolýar.

3)Dünýä, zat we barlyk düşüňjeleri: Barlyk hemme zady öz içine alýan reallyk hökmünde. Barlyk – filosofýanyň esasy düşüňjeleriniň biri bolýar. „Barlyk“ düşüňjesi „bar“ sözünden döreýär. Bu düşüňje filosofiki mesele hökmünde haçanda filosofiki pikir öz önünde ýaşaýyş baradaky meseläni goýandan we ony derňäp başlandan soňra ýüze çykýar. Filosofýa öz predmeti häkmünde bitewi dünýäni, maddy we ruhy başlangyçlary arabaglanşygyny, adamyň jemgyýetdäki we dünýädäki orny bilen baglanşykly soraglary özünde jemleýär. Başga söz bilen aýdylanda, filosofýa dünýäniň barlygy we adamyň barlygy baradaky meseleleri anyklamaklyga çalyşýar.

Häzirki döwrüň filosofýasynda „barlyk“ sözüniň iki manysyna üns berilýär. Dar manyda oňa aňdan aýrallykda bar bolan dünýä diýilip düşünilýär. Giň manyda bolsa ol diňe bir maddy dünýä bolman, eýsem, adamlaryň aňy, pikirleri, duýgusy, hyýallary hem bolýar. Barlyk hiç zada bagly däl reallyk häkmünde „materiýa“ diýen düşüňje bilen aňladylar.

Diýmek, barlyk – bu ähli bar bolan zatlar, goý ol adammy ýa-da haýwan, tebigatmy ýa-da jemgyýet, ymgyr uly Galaktikamy ýa-da biziň Zeminimiz, şahyryň arzuw-hyýallarymy ýa-da matematikanyň takyk taglymaty. Barlyk özüniň garşydaş-ýokluk düşüňjesine eýe bolýar. Eger barlyk – ähli bar zatlar bolsa, onda ýokluk – ähli ýok zatlar. Olar biri-biri bilen nähili gatnaşýarkanlar? Şu sowalyň jogabyny tapmak üçin biz filosofýanyň taryhyna ýüzleneliň.

Barlyk kategoriýasyna taryhy taýdan aň ýetirilişi. Bu gürrüňi gadymy Eleý mekdebiniň filosofy *Parmanitdan* başlalyň. Onuň döredijiliginiň ösen döwri biziň eramyzdan öňki 504-501-nji ýyllar bilen gabat gelýär. Ol özüniň „*Tebigat baradaky*“ filosofiki poemasynda barlyk we ýokluk meselesiniň üstünde durup geçýär. Bu ýerde akyldar: „Barlyk bar, ýokluk bolsa asla ýok; bu şübhesizlige ýol, ol hakykata hem ýakynlaşdyrýar“ diýip belleýär. Barlygynyň obýektiw we subýektiw görnüşleri bolýar. Ýokarda beýan edilşine görä, akyl ýetirmäniň, has hem filosofiki akyl ýetirmäniň taryhy ösüşiniň dowamynda barlygynyň dürli görnüşleri, ýagny bar bolan-obýektiw (tebigat, jemgyýet, adam), şonuň ýaly-da oýlanyp tapylan (absolyt manylaryň dünýäsi, jemgyýetçilik aňyň görnüşleri), görnüşleri ýüze çykarylýar. Olar dürli görnüşde düşündirilýär. Aslynda, barlyga diňe bizi gurşap alýan maddy dünýä, ýagny, bar bolan maddy zatlaryň jemi ýa-da haýsy hem bolsa yokary barlyk – Hudaý ýa-da dünýäniň ruhy bolmaýar. Barlygynyň adamyň döredijilik başlangyjy bilen baglanşykly subýektiw görnüşi hem bolýar.

Subýektiw sebäplere köpçüligiň, sosial toparyň, döwletiň, aýry-ayry şahsyýetleriň maksadalaýyk hereketi, şonuň ýaly-da olaryň aňlary, erkleri, herekete bolan ukyplary girýärler. Obýektiw sebäpler elmydama kesgitleýji bolýarlar, ýöne olaryň täsiri subýektiw sebäpleriň üstü bilen ýüze çykarylýar. Şu hem obýektiw we subýektiw barlyklaryň özara baglanşygyny kesgitleýär.

Şonda barlyk obýektiw we subýektiw reallygyny bitewiligi bolup çykyş edýär. Bu kategoriýanyň aýratyn manyсы hem, onuň adam bilen baglanşyklylygy bolýar. Sebäbi bu dünýäniň özi adamyň döreden subýektiw reallylygy bolmadyk ýagdaýynda garyplaşardy we onuň hereketliligi peselerdi. Subýektiw reallygynyň täsiri bilen obýektiw reallygynyň özi täze mana eýe bolup, täze hadysalar, tehniki we tehnologiýa desgalar, landşaftlaryň täzelenmegi, kosmosyň özleşdirilmegi bilen baýlaşýar. Olar adamyň döredijilikli hereketiniň netijesi bolýarlar.

25-nji synag sowalnamasy

1) Dil adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk: XIX asyryň II ýarymynda filosofiki pikirleriň ösüşiniň taryhynda – *wulgar materializm* atly täze filosofiki ugur ýüze çykyar. Bu ugruň wekilleri (*K.Foht, L.Býuhner, Ýa.Moleşott*) metafiziki materializmden ugur alyp, dünýäniň materiýalaýyn bitewiligi hakyndaky prinsipe düşünmän, aňy materiýanyň aýratyn bir görnüşini hasap edýärdiler. Daşarky dünýäniň hadysalaryny aňmagyň anyk formasy – adamynyň dilidir. Aň *dil* bilen hem aýrylmaz baglydyr. Dil hem zähmet prosesinde aň bilen birlikde ýüze çykypdyr. Şonuň üçin dil aň ýaly gadymydyr.

Dil hem aň ýaly adamlaryň işiniň önümidir, kollektiwiň önümidir. Diliň ýüze çykmagyny adamlaryň zähmet prosesinde olaryň biri-birine nämedir bir zat aýtmak isleginiň döwürandigi bilen düşündirip bolar. Diliň ýüze çykmagy adamynyň zähmet prosesine ägirt uly täsir edýär. Adamlary baglanyşdyrýan dil bolmasa, maksada laýyk guralan jemgyýetçilik önümçiligini alyp barmak mümkin däldir. Gepleýiş sözleri ulanýan adamynyň özüne hem täsir edýär. Adamlaryň pikiriniň ösmegi diliň ösmek taryhynda özüniň aňlatmasyny tapýar. Şonuň üçin hem dil adamlaryň pikiriniň taryhy ewolýusiýasynyň gadymy hem ynandyryjy şaýadydyr. Dil pikiriniň gös-göni hakykata öwürilmegidir. Dil belli bir aýdyňlyga ýeten pikiri aňladýar.

2) Filosofiyada dialektika düşünjesiniň düýp mazmuny: Dialektika häzirki döwürüň filosofiyasy ähliumumy baglanyşyklar we ösüş baradaky taglymat hökmünde garaýar. Ol adamzadyň durmuşynyň, aňyýetiniň, bütin taryhyň içinden eriş-argaç bolup geçýän gapma-garşylyklary aňlamaklygyň görnüşini bolýar.

Dünýäni we ýaşayşy gapma-garşylyklaýyn aňlamaklyk öz gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýar. Adamlar hakykat-ýalan, ýagşy-ýaman, gözellik-elhençlik, mukaddeslik-adatlyk, özüňki-başganyňky we beýleki gapma-garşylyklary arabaglansykda aňlamaklyga çalşanlar. Mysal üçin, Magtymguly Pyragynyň goşgularynda ol aýdyň görünýär. Bu bolsa adam ýaşayşynyň özüniň gapma-garşylyklydygyny görkezýär. Adam şu gapma-garşylyklaryň esasynda ýaşanlygy sebäpli, ol olaryň arasyny açmaly bolan. Ýöne bu wezipäni amal etmeklik ýeňil bolmandyr. Ony biz filosofiyanyň taryhynda hem görýäris.

„Dialektika“ diýen söz bize gadymy grek filosofiyasyndan miras berlen. Ony filosofiya Sokrat girizýär. Ol hakykaty gazanmaklyk üçin jedel sungaryny işläp düzmekligiň gerekligini bellän. Şeýle garaýyş Sokratyň şägirdi Platon tarapyndan kabul edilýär we ösdürilýär. Ol düşüňjeleriň doly anyklygyny gazanmaklyk üçin, olary böleklerä bölmegiň we sazlaşdyrmagyň tehnikasyny işläp düzýär. Ýöne soňra bu garaýyşlar kän ösdürilmeýär.

Orta asyr filosofiyasynda dialektika diňe düşüňjeleri ulanmaklygyň tehnika, logika, ýagny formal jedel sungaty hökmünde garaýyşlar hökmünde berkedi. Barlyga degişlilikde bolsa dialektiki garaýyş inkärlenýär. Gapma-garşylyk meselesi, ösüş meselesi kimin filosofiyadan gysylp çykarylýar. Bu döwür, ýokarda belenilişi ýaly, metafizikanyň doly agalyk edýän döwri bolýar.

Dialektikanyň täzeden dikeldilmegi esasan nemes klassiki filosofiyasynyň, ilki bilen hem Gegeliň tagallalary bilen mümkin bolýar. Filosofiya, Gegeliň aýtmagyna görä, dünýäniň manysyny öz-özünden aňlaýan usul bolýar. Öz-özünden ösýän pikiri ol şol usul hökmünde kesgitelýär. Gegel üçin filosofiya pikirlenmek baradaky ylym bolýar, ýöne pikiriniň daşky görnüşini baradaky ylym, köne formal logika däl-de, manylaýyn ylym, manylaýyn dialektiki logika bolýar. Bu logika akyl ýetirmäniň aňsyrkly görünüşinden paýhaslaýyn görnüşine galmaklyga esas döredýär.

Aň nazaryýet içinde-de, amalyýet içinde-de gerekli. Ol şübhesiz. Ýöne şol derejede saklanmaklyk, pikiriniň aňa häsiýetli görünüşleri bilen çäklenmegi ýeterlikli bolmaýar. Aňyň gutarnykly kesgitlemeleriniň hötdesinden gelýän dialektika çenli beýgelmeklik gerek. Dialektika, Gegeliň pikiriçe, aňyň, zatlaryň hem-de asla gutarnyklylygyň hakyky tebigaty bolýar. Dialektika aňyň kesgitlemesiniň birtaraply we çäkli bolan halatynda, ýagny özlärini inkärlemeklige eýe bolan ýagdaýynda bir kesgitlemeden has doly bolan ikinji kesgitlemä geçmeklik bolýar. Her bir gutarnyklylygyň düýp manysy, onuň öz-özünü aradan aýyranlygynda bolýar. Şeýlelikde, dialektika her bir ylmy taýdan açylýan pikiriniň hereketlendiriji ruhy bolýar we ýeke özi ylmyň manysyna has doly baglanyşyklary we gereklikleri girizýän ýörelge bolýar.

Ösüşiň çeşmesi baradaky meseläni marksizmiň filosofiyasynyň ylmy taýdan çözüşi gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň kanuny arkaly aňladylýar. Bu kanuna materialistic dialektikanyň düýp mazmuny, diýip at berýärdi. Bu kanun ösüşiň çeşmesiniň hadysalaryň we prosesleriň garşylyklydygyndadygyny, olara mahsus bolan gapma-garşylyklaryň özara täsirindedigini we göreşindedigini görkezmek bilen, ösüşiň içkeri sebäbini açyp görkezýär. Haysyda bolsa bir predmetler we hadysalar öwrenilen mahalynda, olaryň garşylyklylygyndan ugur almak gerek, olar hakynda gapma-garşy taraplaryň, häsiýetleriň meýilleriň birligi hökmünde pikirlenmek, bu taraplaryň özara baglanyşygyny aňlaşdyrmak gerek. W.I.Lenin şeýle ýazypdy: „Bitewi zadyň ikä bölünmegi we onuň garşylykly böleklerine akyl ýetirmek... dialektikanyň düýp mazmunydyr...“. Her bir predmete, hadysada diňe položitel zada ýa-da otrisatel zady, diňe täzäni ýa-da köňäni, ýa-da olaryň ikisini-de aýry-aýrylykda görmän, eýsem olaryň birligini, olaryň özara gatnaşygyny, biri-birine garşylyklaýyn täsir edişini ýüze çykarmak gerek. Predmetleriň we hadysalaryň diňe şeýle gözden geçirilmegi olaryň düýp mazmunynyň açylmagyna ýardam edýär. Soňra görä-de hadysalary, dialektikanyň talap edişi ýaly, ösüş ýagdaýynda barlamak üçin, olary özlärine mahsus bolan gapma-garşylyklaryň birliginiň we göreşiniň nukdaý nazaryndan gçirmek zerurdyr. „Dünýäniň hemme proseslerine olaryň spontanlaýyn ösmeginde, olaryň janly ýaşamagynda akyl ýetirmek şerti olara bir bitewi gama-garşylyklar hökmünde akyl ýetirmekdir. Ösüş gapma-garşylyklaryň “göreşidir” – diýip, W.I.Lenin belleýärdi.